

НАМАНГАН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

ҲУҚУҚШУНОСЛИК ФАКУЛЬТЕТИ

ФУҚАРОЛИК ЎУЎИ

фанидан

МАЪРУЗА МАТНИ

Наманган - 2010

**Фуқаролик ҳуқуқи ва процесси кафедрасининг 2010 йил 25 августдаги №1 қарори билан
тасдиқланган.**

Тузувчилар:

И.Б.Зокиров	Тошкент давлат юридик институти “Фуқаролик ҳуқуқи” кафедраси мудири, ю.ф.д., профессор
Д.М.Караходжаева	Тошкент давлат юридик институти “Фуқаролик ҳуқуқи” кафедраси доценти, ю.ф.н.
М.Х.Баратов	Тошкент давлат юридик институти “Фуқаролик ҳуқуқи” кафедраси доценти, ю.ф.н.
Т.М.Туребеков	Тошкент давлат юридик институти “Фуқаролик ҳуқуқи” кафедраси катта ўқитувчиси, ю.ф.н.
Ж.И.Юлдашев	Тошкент давлат юридик институти “Фуқаролик ҳуқуқи” кафедраси ўқитувчиси
М.Акаева	Фуқаролик ҳуқуқи ва процесси кафедраси мудири ю.ф.н., доцент

Такризчилар:

Ф.Э.Комилов	Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Қонунчилик палатаси депутати, Қонунчилик ва суд-ҳуқуқ масалалари қўмитаси аъзоси
Б.Н.Тошев	Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия университети “Фуқаролик ҳуқуқи” кафедраси мудири
М.Жиянов	Ҳуқуқшунослик факультети декани: ю.ф.н.,доцент

1-МАВЗУ: ФУҚАРОЛИК ҲУҚУҚИ ТУШУНЧАСИ, ТАМОЙИЛЛАРИ ВА ТИЗИМИ

1. Фуқаролик ҳуқуқи тушунчаси, предмети, услуби ва функциялари.
2. Фуқаролик ҳуқуқининг асосий тамойиллари.
3. Фуқаролик ҳуқуқи тизими.
4. Ўзбекистонда фуқаролик ҳуқуқининг асосий ривожланиш босқичлари.

ФУҚАРОЛИК ҲУҚУҚИ ТУШУНЧАСИ, ТАМОЙИЛЛАРИ ВА ТИЗИМИ

Мавзунинг мақсади: Кундалик ҳаётимизда биз кўплаб муносабатларга киришамиз. Эрталаб туриб, электр энергияга, сув оқавага, иссиқ ва совуқ сувга, газга мурोजаат қиламиз, ишга ёки ўқишга отланганимизда, транспортга чиқамиз, умумий овқатланиш масканларига кириб овқатланамиз, кино, театр ва стадионларга кириб маданий хордиқ оламиз, турли корхона, ташилот ва муассасаларга мурोजаат этамиз. Буларнинг барчаси фуқаролик ҳуқуқи билан боғлиқдир. Мазкур боб фуқаролик ҳуқуқининг барча курсига кириш боби саналади. Унда фуқаролик ҳуқуқининг асосий хусусиятлари ўз ифодасини топган бўлиб, уларнинг моҳиятини англамасдан туриб, бутун фуқаролик ҳуқуқи мазмун ва йўналишларини тушуниш мумкин эмас. Ушбу бобда баён этилган материалларни ўрганиш жараёнида эътиборни фуқаролик ҳуқуқининг асосий предметини ташикл этувчи мулкӣ муносабатлар қандай иқтисодий қонунчилик билан боғлиқлигига эътибор қаратиш лозим. Ўқувчи бозор муносабатлари шароитида фуқаролик ҳуқуқининг ўзига хос хусусиятларини англаб олсагина мазкур ҳуқуқ соҳасининг туб моҳиятини тушуниб олади.

Ушбу бобда фуқаролик ҳуқуқи тушунчаси, предмети, услуби ва функциялари, фуқаролик ҳуқуқининг асосий тамойиллари, фуқаролик ҳуқуқи тизими, Ўзбекистонда фуқаролик ҳуқуқининг асосий ривожланиш босқичлари билан боғлиқ масалалар очиб берилди.

Бобда қўйилган масалалар миллий қонунчилик ва хорижий тажриба, яқин ўтмишдаги ҳуқуқий тизим ва бугунги реал ҳолат, назария ва амалиёт қиёсий ракурслардан туриб, очиб берилди.

1. Фуқаролик ҳуқуқи тушунчаси, предмети, услуби ва функциялари

Фуқаролик ҳуқуқи ҳуқуқ соҳасининг асосий, муҳим ва ажралмас қисми ҳисобланади. Мазкур фаннинг элементлари инсоният пайдо бўлиши билан боғлиқ бўлса-да, лекин “фуқаролик ҳуқуқи” атамасининг пайдо бўлиши қадимги Рим даврига бориб тақалади. “Фуқаролик ҳуқуқи” атамаси қадимги рим ҳуқуқ тизимидаги латинча *jus civile* (цивил ҳуқуқи) – “гражданлик ҳуқуқи” атамасидан олинган бўлиб, у рим фуқаролари – квинитларнинг ҳуқуқи (*cives*) ва давлат (шаҳар)нинг (*civitas*) ҳуқуқи маъноларини англатган. Кейинчалик замонавий ҳуқуқ тизимида қадимги рим хусусий ҳуқуқи

атамалари (Zivilrecht, droit civil, civil law) кириб келган. Европа мамлакатларида товар-пул муносабатларининг ривожланиши ҳамда иқтисодий муносабатларни тартибга солувчи қонунчиликни такомиллаштириш зарурати, бу давлатлар ҳуқуқ тизимига қадимги рим хусусий ҳуқуқида тартибга солинган мулкӣ муносабатларга тегишли қонун-қоидаларни андоза сифатида олишни тақозо этди. Кейинчалик энг йирик, фундаментал ҳуқуқ тизимларидан бирининг номи civil law – гражданлик ҳуқуқи – фуқаролик ҳуқуқи сифатида атала бошланди. Шу сабаб ҳам мазкур ҳуқуқ соҳа вакиллари “цивилистлар” деб номланади.

Мамлакатимизда ушбу ҳуқуқ соҳаси дастлаб собиқ Иттифок даврида ҳам ўзбек ҳам рус тилларида “гражданлик ҳуқуқи” номи билан аталган¹. Бу ном собиқ Иттифок даврида амалда бўлган Гражданлик кодекси номи билан узвий боғлиқ бўлиб, барча иттифокдош республикаларда жорий қилинган эди. Ваҳоланки, “гражданлик ҳуқуқи” ва “фуқаролик ҳуқуқи” тушунчалари бир хил маънони англатмайди. “Граждан” ибораси дастлаб қадимги римда Рим давлатининг туб аҳолисига нисбатан қўлланилган ва уларга тегишли ҳуқуқ “гражданлик ҳуқуқи” ибораси билан аталган. “Фуқаро” атамаси эса қадимда мамлакатимиз ҳудудида аҳолининг оддий тоифасига “фақир” тарзида қўлланилган. 1917 йилдан сўнг аҳолининг табақаларга ажратилиши ўз аҳамиятини йўқотиши натижасида “фуқаро” атамаси умумий тарзда ишлатилишига сабаб бўлган ҳамда “граждан” ва “фуқаро” сўзлари синоним сўзлар сифатида қабул қилинган.

Лекин айни вақтда мазкур ҳуқуқ соҳасининг номланиши ва унинг моҳияти бир-бирига тўғри келмайди. Бу ном юридик билимга эга бўлмаганларда, ушбу ҳуқуқ соҳаси фуқароларнинг ҳуқуқлари билан боғлиқ эканлиги ҳақидаги тасаввурни уйғотиши мумкин. Лекин мазкур ҳуқуқ соҳасининг моҳияти нафақат фуқаролар, балки юридик жиҳатдан тенг ҳуқуқ асосида муносабатга киришувчи юридик шахслар ва давлатнинг ҳам мулкӣ ва шахсий-номулкӣ муносабатларини тартибга солиши билан ифодаланади.

Айни вақтда фуқаролик (гражданское) ҳуқуқи иборасини фуқаровийлик (гражданство) билан чалкаштирмаслик лозим. Шахснинг фуқаролиги – бу унинг жисмоний шахс сифатида муайян давлатга мансублиги, давлат билан шахс ўртасидаги доимий, барқарор ижтимоий-сиёсий, ҳуқуқӣ боғланишидир. Фуқаролик ҳуқуқи эса мутлақо бошқа ва кенг маънодаги тушунчадир. Мамлакатимиз мустақиллигининг илк даврларида фуқаролик ҳуқуқи билан фуқаровийликни фарқлаш мақсадларида фуқаролик ҳуқуқини муомалат (муомала) ҳуқуқи деб аташ ҳақидаги таклифлар ҳам бўлди². Бироқ бу таклифлар илмӣ жамоатчилик томонидан кенг қўллаб-қувватланмади ва натижада фуқаролик ҳуқуқи ибораси ўз кучида қолди.

Замонавий миллий ҳуқуқ тизимида “Фуқаролик ҳуқуқи” атамаси кўп маъноларда, яъни мустақил, йирик ҳуқуқ соҳаси, мустақил фан ва илм-фан

¹ Қаранг: Зокиров И.Б. Ўзбекистон ССРнинг гражданлик ҳуқуқи. 1-қисм. –Тошкент: Ўқитувчи, 1988. -280 б.

² Исаков С.А. Ислом фуқаролик ҳуқуқи асослари. –Тошкент: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2005. -18 б.

тизими сифатида қўлланилади. Мазкур дарсликда фуқаролик ҳуқуқининг ҳуқуқ соҳаси сифатидаги хусусиятлари ўз ифодасини топган.

Фуқаролик ҳуқуқи Ўзбекистон Республикасида амал қилувчи ҳуқуқ тизими соҳаларидан бири бўлиб, мамлакатимизда иқтисодий муносабатларни такомиллаштириш, босқичма-босқич бозор иқтисодиёти муносабатларига ўтиш даврида шахсларнинг моддий, маънавий эҳтиёжларини тобора тўлароқ қондириш мақсадида мулкӣ муносабатларни ҳамда мулкӣ характерда бўлмаган шахсий муносабатларни тартибга солиш, мустаҳкамлашга қаратилган ҳуқуқ нормалари йиғиндисидан иборатдир. Содда қилиб айтганда, **фуқаролик ҳуқуқи –юридик жиҳатдан тенг бўлган субъектлар ўртасидаги мулкӣ ва шахсий-номулкӣ муносабатларни тартибга соладиган ҳамда мустаҳкамлайдиган ҳуқуқӣ нормалар йиғиндисидир.** Фуқаролик ҳуқуқининг ҳуқуқ соҳалари тизимида тутган ўрнини англаш учун, даставвал ушбу ҳуқуқ соҳаси тартибга соладиган ижтимоӣ муносабатларни таҳлил этиш лозим.

Ижтимоӣ муносабатлар тизимида фуқаролик ҳуқуқи тартибга соладиган муносабатлар кенг ўринни эгаллайди. Айниқса, бу муносабатлар кишилар ўртасидаги ўзаро иқтисодий муомалада, кундалик эҳтиёжларни қондиришга қаратилган ҳаракатларда кўп учрайди.

Фуқаролик ҳуқуқ нормалари билан тартибга солинадиган юридик жиҳатдан тенг бўлган субъектлар ўртасида юзага келадиган мулкӣ, шахсий-номулкӣ ва ташкилий-ҳуқуқӣ мазмундаги житимоӣ муносабатлар – фуқаролик ҳуқуқи предметиدير. Фуқаролик ҳуқуқининг предметини ифодаловчи ижтимоӣ муносабатлар доираси Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 2-моддасида белгилаб қўйилган. Бунга асосан, фуқаролик қонун ҳужжатлари фуқаролик муомаласи иштирокчиларининг ҳуқуқӣ ҳолатини, мулк ҳуқуқи ва бошқа ашёвий ҳуқуқларнинг, интеллектуал фаолият натижаларига бўлган ҳуқуқларнинг вужудга келиш асосларини ҳамда уларни амалга ошириш тартибини белгилайди, шартнома мажбуриятлари ва ўзга мажбуриятларни, шунингдек бошқа мулкӣ ҳамда у билан боғлиқ шахсий-номулкӣ муносабатларни тартибга солади.

Мазкур муносабатларда иштирок этувчи тарафлар агар юридик жиҳатдан тенг ҳуқуқли бўлиб, ФКнинг 2-моддасида назарда тутилган муносабатларга киришсагина, улар фуқаролик-ҳуқуқӣ муносабатга киришган ҳисобланади. Зеро бошқа ҳуқуқ соҳаларида (оила ҳуқуқи, хўжалик ҳуқуқи, экология ҳуқуқи, қишлоқ хўжалик ҳуқуқи, маъмурий ҳуқуқ, молия ҳуқуқи, солиқ ҳуқуқи, жиноят ҳуқуқи ва бошқалар) ҳам мулкӣ ва шахсий-номулкӣ ҳуқуқӣ муносабатлар вужудга келади, лекин улар учун иштирокчиларнинг юридик жиҳатдан тенглиги ҳамда эрк муҳторияти хос эмас.

Мулкӣ ва номулкӣ муносабатлар улар иштирокчиларининг тенг ҳуқуқлилиги, мулкӣ мустақиллик, ушбу муносабатларнинг ҳақ эвазига амалга оширилиши, иштирокчиларнинг иқтисодий жиҳатдан бир-бирига қарам бўлмаслиги, мол-мулкнинг алоҳида бўлиши, юридик тенг ҳуқуқлилилик, шахсий ҳуқуқларнинг узвий ва дахлсиз бўлиши

таъмойилларига асосланади. Ушбу белгилар ифодаланмаган мулкӣ ва шахсий муносабатлар фуқаролик ҳуқуқининг предмети таркибига кирмайди ва улар асосан икки гуруҳга бўлинади. Биринчи гуруҳ муносабатларига нисбатан фуқаролик қонун ҳужжатлари татбиқ қилиниши мумкин, агар улар маҳсус қонун ҳужжатлари билан тартибга солинмайдиган бўлса (ФКнинг 2-модда 5-қисми), иккинчи гуруҳ муносабатларига нисбатан фуқаролик қонун ҳужжатлари татбиқ этилмайди, агар татбиқ этилиши ҳақида қонун ҳужжатларида бевосита кўрсатилган бўлмаса (ФКнинг 2-моддаси 6-қисми).

Биринчи гуруҳ муносабатларига оилавий, меҳнат, табиий ресурслардан фойдаланиш ҳамда атроф-муҳитни муҳофаза қилиш каби муносабатлар киради. Ушбу муносабатлар маълум даражада ФКнинг 2-модда 1-қисмида назарда тутилган, яъни фуқаролик ҳуқуқи билан тартибга солинадиган муносабатларга хос белгиларга эга. Иккинчи гуруҳ муносабатларига бир тарафнинг иккинчи тарафга маъмурий бўйсунishiга асосланган мулкӣ муносабатлар, шу жумладан солиқ, молиявий ва бошқа маъмурий муносабатлар киради.

Демак, биринчи ва иккинчи гуруҳ муносабатлари фуқаролик ҳуқуқи предметиға кирмайдиган муносабатларга хос белгиларга эга бўлмасалар-да, уларга нисбатан фуқаролик ҳуқуқи нормалари қўлланилиши мумкин, агар биринчидан улар ўзга қонунлар билан тартибга солинмайдиган бўлса, иккинчидан бу ҳақда маҳсус қонунда бевосита кўрсатилган бўлса³.

Фуқаролик ҳуқуқи тартибга соладиган муносабатлар доираси кенг ва хилма-хилдир. Бу муносабатлар доирасига турли хилдаги иқтисодий, ижтимоий, ахлоқий, ҳуқуқий ва бошқа муносабатлар киради. Фуқаролик ҳуқуқи мазкур турли хилдаги муносабатларни шартли равишда икки гуруҳга бўлиб ўрганadi. Бу гуруҳнинг биринчиси мулкӣ муносабатлар, иккинчиси эса шахсий-номулкӣ муносабатлар деб аталади.

Мулкӣ муносабатлар. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар доирасида мулкӣ муносабатлар етакчи ўринни эгаллайди. Мазкур хилма-хил ва жуда кенг қамровли муносабатларнинг “мулкӣ муносабатлар” деб номланишига сабаб, бу муносабатларнинг вужудга келиш асосида ва замирида мол-мулк ҳамда моддий неъматлар ётишидир.

Мулкӣ муносабатлар деганда, вужудга келиш асосида мол-мулк ва моддий неъматлар ётадиган муносабатлар тушунилади. Одатда мулкӣ муносабатлар иқтисодий муносабатлар, яъни ишлаб чиқариш воситалари, истеъмол буюмлари, умуман киши меҳнатининг ҳар қандай маҳсулотларни яратиш, эгаллаш, фойдаланиш ва тасарруф этиш билан боғлиқ бўлган ижтимоий муносабатларни камраб олади.

Мулкӣ муносабатлар бир қатор хусусиятлари билан бошқа муносабатлардан фарқланади. Хусусан мулкӣ муносабатлар ишти-рокчиларнинг тенглигига, қиймат характериға, текинға ёки ҳақ эвазига амалға оширилишиға, муносабат иштирокчиларининг хатти-ҳаракатлари бевосита уларнинг ўзлари томонидан баҳоланишиға асосланади.

³Раҳмонқулов Ҳ.Р Фуқаролик ҳуқуқининг предмети, методи ва тамойиллари. –Тошкент: ТДЮИ, 2003. –Б. 8-9.

Мулкий муносабатларнинг барчаси ҳам фуқаролик ҳуқуқи нормалари билан тартибга солинавермайди. Баъзи мулкий муносабатлар ҳуқуқнинг бошқа соҳалари билан ҳам тартибга солинади. Ҳуқуқий муносабатда қатнашувчи бир тарафнинг иккинчи тарафга маъмурий жиҳатдан бўйсунушига асосланган мулкий муносабатлар – маъмурий ҳуқуқ нормалари билан, солиқ ва бюджет билан боғлиқ муносабатлар – молия ҳуқуқи нормалари билан, шунингдек ер билан боғлиқ муносабатлар – ер ҳуқуқи нормалари билан, меҳнат шартномаси ҳамда интизомий бўйсунув билан боғлиқ муносабатлар – меҳнат ҳуқуқи нормалари билан тартибга солинади.

Фуқаролик ҳуқуқи асосан муайян эквивалент (тенглик) баробари билан белгиланадиган, қиймат, баҳо билан ифодаланадиган ва шитирокчилари тенг даражада кўриладиган мулкий муносабатларни тартибга солади.

Мулкий характердаги ҳуқуқий муносабатлар, яъни фуқаролар ва ташкилотларнинг моддий бойликларни яратиш, уларни эгаллаш, бу бойликлардан фойдаланиш, уларни тасарруф этишда бўлган ўзаро ҳуқуқий муносабатлар ишлаб чиқариш муносабатларидан, яъни житимой муносабатлардан келиб чиқади ҳамда улар билан чамбарчас боғлиқ ҳолда кўрилади.

Фуқаролик ҳуқуқи иқтисодий муносабатларни махсус юридик шаклда мулкий-ҳуқуқий муносабатлар шаклида расмийлаштиради ва мустаҳкамлайди.

Фуқаролик ҳуқуқида мулкий муносабатлар ишлаб чиқариш муносабатларининг ҳуқуқий шакли сифатида кўрилади. Шу маънода мулкий муносабатлар шахслар ўртасидаги, уларнинг эрқлари билан боғлиқ бўлган ижтимоий муносабатларнинг алоҳида тоифасини – ҳуқуқий муносабатларни билдиради.

Фуқаролик ҳуқуқи мулкнинг барча шакллари – хусусий ва оммавий мулкни мустаҳкамлаш, тасарруф қилиш ҳуқуқларини белгилайди, ушбу ҳуқуқларни амалга оширишни расмийлаштиради, кўриқлайди ҳамда кафолатлайди.

Фуқаролик ҳуқуқи томонидан тартибга солинадиган мулкий муносабатлар доираси ниҳоятда кенг. Булар жумласига олди-сотди, хилма-хил буюртмалар қабул қилиш (ижро этиш), турар-жойларни ижарага қўйиш ва ижарага олиш, корхоналар, ташкилотларнинг бир-бирига маҳсулотлар етказиб бериш, қурилиш ишларини амалга ошириш, транспорт корхоналари орқали юк ва йўловчи ташиш, етказилган зарарни қоплаш, қонун ва васият бўйича мерос олиш, умуман ҳар қандай шаклдаги мулкни эгаллаш, ундан фойдаланиш ҳамда уни тасарруф этиш билан боғлиқ бўлган муносабатлар қиради.

Шахсий-номулкий муносабатлар. Фуқаролик ҳуқуқи предметининг асосий мазмуни мулкий муносабатлардан иборат бўлса-да, муҳим ижтимоий-иқтисодий аҳамиятга эга бўлган шахсий-номулкий муносабатлар ҳам борки, уларни ҳуқуқий тартибга солишда фуқаролик қонун ҳужжатлари муҳим ўрин эгаллайди.

Фукаролик ҳуқуқи томонидан тартибга солинадиган мулкӣ кўринишда бўлмаган шахсий ҳуқуқӣ муносабатлар икки турга: мулкӣ муносабатлар билан боғлиқ бўлган шахсий муносабатларга ва мулкӣ муносабатлар билан боғлиқ бўлмаган шахсий муносабатларга (шахсий номулкӣ) бўлинади.

Шундай шахсий характердаги муносабатлар борки, улар бевосита мулкӣ муносабатлар билан боғлиқ. Мулкӣ муносабатлар билан боғлиқ бўлган муносабатларга мисол қилиб, интеллектуал фаолият натижалари – муаллифлик ҳуқуқи, турдош ҳуқуқлар, саноат намуналарига бўлган ҳуқуқлар, селекция ютуқларига бўлган ҳуқуқлар, интеграл микросхемаларга бўлган ҳуқуқлар, товар (иш, хизмат)ларни индивидуаллаштиришга бўлган ҳуқуқлар (фирма номи, товар (хизмат) белгиси, савдо белгиси)га доир муносабатларни кўрсатиш мумкин. Бу номулкӣ ҳуқуқлар эгаси ўз ақлий қобилиятидан фордаланиб, ижодий меҳнат натижасининг (ижодий меҳнат натижаси моддий кўринишда мулкӣ муносабат предмети бўлиши мумкин) дахлсизлигини таъминлаш билан бирга, ундан фойдаланишни хоҳловчи учинчи шахсларга ҳақ эвазига ёки текинга бериши мумкинлиги мазкур номулкӣ ҳуқуқнинг мулк билан боғлиқлигини келтириб чиқаради.

Интеллектуал фаолият натижаларининг муаллифлари ана шу натижаларга нисбатан шахсий-номулкӣ ва мулкӣ ҳуқуқларга эга бўладилар. Шахсий-номулкӣ ҳуқуқлар муаллифга унинг мулкӣ ҳуқуқларидан қатъи назар тегишли бўлади ва унинг интеллектуал фаолият натижаларига бўлган мулкӣ ҳуқуқлари бошқа шахсга ўтган тақдирда, унинг ўзида сақланиб қолади. Фукаролик муомаласи иштирокчиларининг, товарлар, ишлар ёки хизматларнинг хусусий аломатларини акс эттирувчи воситаларга нисбатан ҳуқуқ эгаларига бу воситалар борасида мулкӣ ҳуқуқлар тегишли бўлади(ФКнинг 1033-моддаси).

Интеллектуал мулк объектига нисбатан мутлоқ ҳуқуқлар эгасига тегишли мулкӣ ҳуқуқлар, агар ФКда ёки бошқа қонунда бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса, ҳуқуқ эгаси томонидан шартнома бўйича бошқа шахсга тўлиқ ёки қисман ўтказилиши мумкин, шунингдек бу мутлоқ ҳуқуқлар мерос бўлиб ва юридик шахс – ҳуқуқ эгаси қайта ташкил этилганда ҳуқуқӣ ворислик тартибида ўтади.

Мулкӣ ҳуқуқларнинг шартнома бўйича ўтказилиши ёхуд уларнинг универсал ҳуқуқӣ ворислик тартибида ўтиши муаллифлик ҳуқуқининг ва бошқа бегоналаштирилмайдиган ҳамда ўзга шахсга ўтказилмайдиган мутлоқ ҳуқуқларнинг ўтказилишига ёки чекланишига сабаб бўлмайди. Бундай ҳуқуқларнинг ўтказилиши ёки чекланиши тўғрисидаги шартнома шартлари ўз-ўзидан ҳақиқӣ ҳисобланмайди (ФКнинг 1035-моддаси).

Айрим ҳолларда мулкӣ муносабатлар шахсий-номулкӣ ҳуқуқларнинг ҳосиласи сифатида намоён бўлади ва бир объектга нисбатан ҳам мулкӣ ҳам шахсий-номулкӣ ҳуқуқ элементлари жорий этилади.

Мулкӣ муносабатлар билан боғлиқ бўлмаган шахсий муносабатларга ФКнинг 100-моддасида кўрсатилганидек, фукаро ўзининг шаъни, кадр-қиммати ва ишчанлик обрўсига путур етказувчи маълумотларни тарқатган

шахс башарти уларнинг ҳақиқатга тўғри келишини исботлай олмаса, суд орқали раддия талаб қилиш ҳуқуқи ва шу каби бошқа ҳуқуқлар мисол бўлади.

Шаън, кадр-қиммат ва ишчанлик обрўси нафақат ФК 100-моддаси билан, балки фуқаролик ҳуқуқининг бошқа институтлари билан ҳам ҳимоя қилинади. Чунончи, шаън ва кадр-қимматни тиклаш суд томонидан кўчирмакашликда, мерос қолдирувчига қарши ғайриқонуний хатти-ҳаракатлар содир этилганда, шартнома шартлари бузилганда ва бошқа шу каби айб асоссиз эканлиги аниқланган ҳолларда юзага келиши мумкин.

Мулкий характерда бўлмаган шахсий муносабатлар шахснинг ўзи билан бевосита боғлиқ бўлган ва ундан бегоналаштирилмайдиган ҳуқуқлардир. Бундай ҳуқуқлар жумласига фуқаронинг исмига бўлган ҳуқуқи (ФК, 19-модда), ўз тасвири (сурати)нинг дахлсизлигига бўлган ҳуқуқ, муаллифлик ҳуқуқи (ФК, 1046-модда), муаллифлик номига бўлган ҳуқуқ (ФК, 1051-модда) ва ҳоказолар киради.

Гарчи фуқаролик ҳуқуқи шахсий муносабатларнинг кўплаб турини тартибга солса-да, лекин ҳар қандай шахсий ҳуқуқий муносабатлар ҳам фуқаролик ҳуқуқи билан тартибга солинавермайди. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 2-моддаси, 4-бандига асосан шахсий-номулкий муносабатлар ва мулкий муносабатлар билан боғлиқ бўлмаган шахсий муносабатлар, агар қонунларда бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса ёки бу муносабатларнинг моҳиятидан ўзгача ҳол англашилмаса, фуқаролик қонунлари билан тартибга солинади. Ушбу модда қонунда тегишли йўсинда юридик шахсларга ҳам татбиқ этилади.

Аксарият мулк билан боғлиқ бўлмаган шахсий-номулкий ҳуқуқлар мутлоқ ҳуқуқлар бўлиб ҳисобланади. Бундай мутлоқ ҳуқуқларга дахл қилинганда ҳуқуқбузарга маълум мажбуриятлар юклатилади. Шу сабабли ваколатли шахс ҳуқуқбузар билан нисбий-ҳуқуқий муносабатни келтириб чиқаради. Бошқача қилиб айтганда, мутлоқ ҳуқуқ билан боғлиқ бўлган субъектив ҳуқуқларни амалга ошириш учун шартномавий муносабатларга киришилиши шарт эмас.

Айрим мулк билан боғлиқ бўлмаган шахсий ҳуқуқлар фақатгина нисбий ҳуқуқлар бўлиши мумкин. Масалан, адвокатлик сирини сақланишига бўлган ҳуқуқ, шифокорлик сирини сақлашга бўлган ҳуқуқ бевосита шартномавий муносабатлардан келиб чиқади.

Шахсий-номулкий муносабатларни юқоридагилардан фарқли равишда кенгроқ туркумлаш ҳоллари ҳам учрайди. Масалан, айрим адабиётларда шахсий-номулкий ҳуқуқларни беш гуруҳга тақсимлайди: жумладан, биринчи гуруҳга, шахсни индивидуаллаштиришни таъминлашга қаратилган ҳуқуқлар (номга бўлган ҳуқуқ, шаън, кадр-қиммат ҳуқуқи, хусусий қиёфага бўлган ҳуқуқ), иккинчи гуруҳга шахснинг жисмоний баркамоллигини таъминловчи ҳуқуқлар (яшаш ҳуқуқи, сихат-саломатликка бўлган ҳуқуқ, экологик ҳавфсизликка бўлган ҳуқуқ), учинчи гуруҳга фуқаролик жамиятида шахс мухториятини таъминлашга хизмат қилишга йўналтирилган ҳуқуқлар (адвокатлик сирига бўлган ҳуқуқ, нотариал ҳаракатлар сирига бўлган ҳуқуқ,

банк сирига бўлган ҳуқуқ, тиббий фаолият сири ҳуқуқи, фарзандликка олиш сири ҳуқуқи), тўртинчи гуруҳга шахсий дахлсизликни таъминловчи ҳуқуқлар (турар жой дахлсизлиги ҳуқуқи, шахсий ҳужжатлар дахлсизлиги ҳуқуқи, ёзишмалар, телефон сўзлашувлари ва телеграф хабарлари сири ҳуқуқи), бешинчи гуруҳ интеллектуал ва бошқа фаолият натижаларини ҳимоя қилишга йўналтирилган ҳуқуқлар (фан, адабиёт, санъат асарларининг, ихтиролар, саноат намуналари, фойдали моделлар муаллифларининг шахсий-номулкий ҳуқуқлари, товар белгисига бўлган ҳуқуқ) киради⁴.

Умуман олганда шахсий-номулкий ҳуқуқларни турли кўринишларда туркумланиши унинг моҳиятини янада кенгроқ очиб бериш имконини беради.

Ташкилий-ҳуқуқий муносабатлар. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар фақатгина мулкий ва шахсий-номулкий характердаги муносабатлардан иборат эмас. Ҳозирги ривожланган фуқаролик ҳуқуқи назариясида предмет доирасининг кенгайганлиги эътироф этилмоқда. Яъни мулкий ва шахсий-номулкий муносабатлар билан бирга ташкилий-ҳуқуқий муносабатлар ҳам фуқаролик ҳуқуқи предмети доирасига киради. 1960 йилларнинг охирларида ташкилий-ҳуқуқий муносабатлар фуқаролик ҳуқуқининг предмети ҳисобланиши хусусидаги фикр илгари сурилган⁵. Ҳозирги миллий фуқаролик ҳуқуқи предметида ташкилий-ҳуқуқий муносабатларни киритиш масаласи айрим муаллифлар томонидан илгари сурилмоқда⁶. Ҳ.Р.Раҳмонкуловнинг фикрича, бир тарафнинг иккинчи тарафга маъмурий бўйсунishiга асосланмаган тарафларнинг тенглик тамойилига асосланган ташкилий-мулкий муносабатлар фуқаролик ҳуқуқи билан тартибга солинади. Бундай мулкий-ташкилий муносабатлар қуйидагилардан иборат:

- юридик шахснинг ҳуқуқий мақомини белгиловчи уставини ишлаб чиқиш, қабул қилиш ва тасдиқлаш;

- таъсис шартномасини тузиш ва уни давлат рўйхатидан ўтказиш, шунингдек, бошқа ташкилий-ҳуқуқий тузилмалар ташкил этиш ва уларни юридик расмийлаштириш (турли хўжалик бирлашмалари, ширкатлари ва уларнинг ваколатхоналари, филиаллари шаклидаги юридик шахсларни ташкил қилиш);

- қайтадан ташкил этиш билан боғлиқ муносабатлар (юридик шахсни қўшиб юбориш, қўшиб олиш, бўлиш, ажратиш чиқариш, ўзгартириш ва ҳ.к);

- биргаликдаги фаолият тўғрисидаги шартномани тузиш (оддий ширкат шартномаси); дастлабки шартномаларни тузиш (бунда шартнома шартларига мувофиқ кейинчалик мол-мулк бериш, ишлар бажариш, хизматлар кўрсатиш

⁴ Насриев И. Шахсий-номулкий ҳуқуқларни амалга ошириш ва муҳофаза қилишнинг фуқаролик-ҳуқуқий муаммолари. –Тошкент: Ғофур Ғулом, 2006.

⁵ Советское гражданское право. Т.1. под.ред. Красавчикова О.А. –М.: Высшая школа. 1968. -8 с.

⁶ Раҳмонкулов Ҳ.Р. Фуқаролик ҳуқуқининг предмети, методи ва тамойиллари. –Тошкент: ТДЮИ. 2003. -25 б., Окюлов О. Современные концепции о предмете гражданского права и проблемы либерализации системы права// Материалы международного симпозиума традиционное право Узбекистана и Японии проблемы совершенствования законодательства. -Тошкент: 2002. –С. 48-49., Топилдиев В.Р. Таъсис шартномаларининг назарий ва амалий муаммолари. –Тошкент: Фалсафа ва ҳуқуқ институти. 2006. -7-8 б.

бўйича дастлабки шартнома асосида келгусида асосий шартнома тузиш ҳақида келишиб оладилар);

-узоқ муддатли хўжалик алоқаларини ўрнатиш учун тузиладиган шартномалар;

-мажбурий тартибда тузиладиган шартномалар асосида вужудга келадиган муносабатлар (муайян муддатлар мобайнида шартнома лойиҳаларини тузиш ва унинг шартлари ҳақида келишиб олиш);

-шартнома олдидан бўладиган имзоларни ҳал қилиш ва ҳ.к.

Шунга ўхшаш бошқача тоифадаги муносабатлар ҳам юзага келади. Ушбу муносабатлар бевосита мулкӣ муносабатлардан иборат бўлмаса-да лекин умуман олганда мулкӣ муносабатлар билан боғлиқ ва уларга нисбатан ташкилий вазифаларни бажаради, шундай экан, фуқаролик нормалари билан тартибга солинади⁷.

Бозор муносабатлари ривожланишининг давом этиши жараёнида бошқа ҳуқуқ соҳалари (маъмурий, божхона, солиқ, молия ва бошқа ҳуқуқлар) билан тартибга солинадиган муносабатларнинг бир қисми фуқаролик ҳуқуқининг ихтиёрига ўтказилади. Зеро фуқаролик ҳуқуқи предмети таркибига ташкилий-ҳуқуқӣ муносабатлар ҳам кириши юридик шахслар билан боғлиқ муносабатларда намоён бўлади. Фуқаролик ҳуқуқи томонидан тартибга солинадиган муносабатларни анъанавий равишда фақат мулкӣ ва шахсий-номулкӣ турларга ажратиш ҳар доим ҳам тўғри эмас. Баъзан субъектлар ўртасида, шундай муносабатлар ҳам вужудга келадикӣ, улар ўз моҳиятига кўра, на мулкӣ, на шахсий-номулкӣ бўлиб ҳисобланмайди. Бу ўринда гап фуқаролик-ҳуқуқӣ муносабат иштирокчиларини муайян тузилмалар тузиш бўйича ташкилий муносабатларга киришиши ҳақида (юридик шахслар ташкил этиш, юридик шахслар иттифоқларини ташкил этиш, биргаликдаги нотижорат ҳамкорлик тўғрисида) бормоқда. Айрим адабиётларда улардан баъзиларини мулкӣ муносабатларнинг ўзига хос кўриниши бўлган корпоратив муносабатлар деб баҳоланади. Бироқ бу ушбу муносабатлар моҳиятини аниқ ва тўлиқ ифода этмайди⁸.

Ташкилий-ҳуқуқӣ муносабатлар икки хил тоифадаги, яъни ички ва ташқи вазифаларни бажаришга қаратилади. Ташқи ташкилий-ҳуқуқӣ вазифалар корхоналар, ташкилотлар, хўжалик жамиятлари, ширкатларининг иқтисодиёт ва хўжалик фаолиятининг турли соҳаларида мулкӣ алоқаларини ўрнатишни ташкил қилишни амалга ошириш билан боғлиқ. Ички вазифалар ташкилотлар эса хўжалик жамиятлари ва ширкатларнинг ҳуқуқӣ ҳолати (уларнинг уставлари, таъсис шартномалари) билан белгиланади, ташқи ташкилий-ҳуқуқӣ вазифалар фуқаролик-ҳуқуқӣ нормалари билан тартибга солинади.

Бозор иқтисодиёти шароитида мулкӣ муносабатлар шартнома ёрдамида вужудга келади ва шаклланади. Мулкӣ муносабатлар соҳасидаги

⁷ Раҳмонкулов Х. Фуқаролик ҳуқуқининг предмети, методи ва тамойиллари. –Тошкент: ТДЮИ, 2003. -25 б.

⁸ Окюлов О. Современные концепции о предмете гражданского права и проблемы либерализации системы права// Материалы международного симпозиума традиционное право Узбекистана и Японии проблемы совершенствования законодательства. -Тошкент: 2002. –С. 48-49.

шартнома фуқаролик ҳуқуқининг асосий институтларидан иборат. Шартнома биринчи галда мулкӣ муносабатларнинг вужудга келиши учун асос сифатида роль ўйнайди. Шунинг билан бирга, иқтисодиётни эркинлаштириш, иқтисодий муносабатлар соҳасида ҳақиқий қиймат қонуниятларини жорий қилиниши шароитида мулкӣ муносабатларни тартибга солиш ва уларни ташкил қилиш вазифаларини бажаради.

Хусусий мулкнинг иқтисодиётда ўз ўрнини мустаҳкам топиб бориши, тижоратчи юридик шахсларда корпоратив бошқарувни такомиллашиши, тадбиркорлик фаолиятининг кенгайиши айнан ташкилий-ҳуқуқий муносабатларни ривожланишига таъсир кўрсатади. Бундай муносабатлар гарчи ФКнинг 2-моддасида алоҳида тарзда ажратиб кўрсатилмаган бўлса-да фуқаролик қонун ҳужжатлари нормалари тартибга солинади.

Ижтимоий муносабатларни тартибга солишда ҳар бир фан ўзига хос метод (услуг)лардан фойдаланади. Метод – бу муайян ижтимоий соҳада юридик усуллар йиғиндиси, юридик таъсир воситаларини қўллашни ифода этувчи тартиб ва қоидалар йиғиндисидир.

Ижтимоий муносабатларни тартибга солишда фуқаролик ҳуқуқининг ўзига хос услуби ва хусусиятлари бор. Фуқаролик-ҳуқуқий тартибга солиш услуби муносабатни тартибга солиш самарадорлигини оширишга хизмат қилади. Бу билан у ўзига ёндош бўлган бошқа ҳуқуқ соҳаларидан ажралиб туради. Чунончи, фуқаролик ҳуқуқи оила ҳуқуқи, молия ҳуқуқи, маъмурий ҳуқуқ, давлат ҳуқуқи, меҳнат ҳуқуқи, ер ҳуқуқи билан бевосита боғлиқ бўлса ҳам, мулкӣ ҳамда шахсий-номулкӣ муносабатларни тартибга солишда бу ҳуқуқ соҳаларидан маълум даражада фарқ қилади. Дастлаб фуқаролик ҳуқуқининг оила ҳуқуқидан фарқи тўғрисида шуни айтиш керакки, оила ҳуқуқи никоҳ ҳамда оилага тааллуқли бўлган муносабатларни, эр-хотин, ота-оналар билан болалар ўртасидаги, оиланинг бошқа аъзолари ўртасидаги муносабатларни, фарзандликка олиш, шунингдек давлат органларининг оилани мустаҳкамлаш ҳамда оналар ва болаларга моддий ёрдам кўрсатишга тааллуқли муносабатларни тартибга солади. Бу ҳуқуқ фуқаролик ҳуқуқининг маълум бир қисми бўлиб қолмай, ҳуқуқнинг алоҳида соҳаси ҳисобланади. Никоҳ ва оилага оид муносабатлар махсус кодекс – Ўзбекистон Республикасининг Оила кодекси билан тартибга солинади. Оила ҳуқуқида мулкӣ муносабатлар эмас, балки шахсий ҳуқуқий муносабатлар устунлик қилади. Бу муносабатлар оила ҳуқуқи томонидан тартибга солинадиган мулкӣ муносабатларнинг хусусиятларини белгилайди. Мисол қилиб алимент мажбуриятларини олсак, бу мажбуриятлар мулкӣ характерда бўлган муносабатлардан эмас, балки шахсий, оилавий (эр ва хотинлик, қариндошлик) муносабатларидан келиб чиқади.

Оила ҳуқуқининг фуқаролик ҳуқуқидан фарқ қилувчи асосий хусусияти шундаки, оила ҳуқуқи томонидан тартибга солинадиган мулкӣ муносабатлар ва шахсий-номулкӣ муносабатлар фақатгина битта оила аъзоси ўртасида вужудга келади ҳамда бу ерда фуқаролик ҳуқуқи учун энг асосий ўринни эгаллайдиган кенг маънодаги мулкӣ муомала кузатилмайди. Агар оила аъзолари ўртасида ўзаро фуқаролик муомаласи (олди-сотди, ҳадя,

айирбошлаш) амалга оширилса ҳам, бу ҳолат оила ҳуқуқи меъёрлари билан эмас, фуқаролик ҳуқуқи меъёри билан тартибга солинади.

Мулкий муносабатларда давлат ҳокимияти органлари қатнашиб, мазкур муносабатларда иштирок этувчиларга ўз эрklarини буюрсалар, бундай мулкий муносабатлар фуқаролик ҳуқуқига эмас, балки маъмурий ҳуқуққа тааллуқли бўлади. Чунончи, юқори давлат органининг ўз ваколати доирасида чиқарилган буйруғига мувофиқ муайян бинолар, ускуналарни топшириш – қабул қилиш билан боғлиқ муносабат маъмурий-ҳуқуқий муносабатлар ҳисобланади. Агар мулкий муносабатларда давлат органлари фуқаролик муомаласининг иштирокчиси сифатида бир-бирларига нисбатан тенг ҳуқуқли бўлиб ва бир-бирларига ўзларининг эрklarини буйруқлар тартибида буюра олмайдиган бўлиб қатнашсалар, бундай муносабатлар фуқаролик ҳуқуқига тааллуқли бўлади.

Солиқлар олиш, ташкилотларни пул маблағлари билан таъминлаш, фуқароларга пул ссудалари беришга доир ва бошқа бир мунча муносабатлар молия ҳуқуқи томонидан тартибга солинади.

Шахсий ҳуқуқлар фақат фуқаролик ҳуқуқи билан кўриқланмайди. Фуқароларнинг сайлов ҳуқуқлари ва бошқа сиёсий ҳуқуқлари, масалан, Ўзбекистон Конституциясида кўрсатилган фуқароларнинг шахсий ҳуқуқлари давлат ҳуқуқи томонидан кўриқланади.

Меҳнат муносабатлари алоҳида гуруҳга кирадиган муносабатлардир. Меҳнат муҳофазаси, меҳнат интизоми, иш ҳақи, иш вақти ва дам олиш вақти ижтимоий суғурта ва меҳнат билан боғлиқ бўлган бошқа хусусий муносабатлар меҳнат ҳуқуқи нормалари билан тартибга солинади.

Ташкилотлар ва фуқароларнинг ердан, сувдан фойдаланиш соҳасидаги муносабатлари маъмурий-ҳуқуқий характерга эга бўлиб, ер ва сув қонунчилиги билан тартибга солинади.

Кейинги пайтларда бозор иқтисодиёти самараси ўлароқ, Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқ тизимига кириб келган ва бозор иқтисодиётида вужудга келган янги ижтимоий муносабатларни тартибга солишга қаратилган ҳуқуқ соҳалари: тадбиркорлик ҳуқуқи, хўжалик ҳуқуқи, халқаро хусусий ҳуқуқдан фуқаролик ҳуқуқининг фарқли жиҳатларини ажратиб кўрсатиш муҳимдир. Даставвал фуқаролик ҳуқуқининг таркибий қисми ҳисобланган хўжалик ҳуқуқи, халқаро хусусий ҳуқуқ ўтган асрнинг ўрталарида алоҳида ҳуқуқ соҳаси сифатида талқин этила бошланган бўлса, тадбиркорлик ҳуқуқи тўғрисидаги фикрлар республикаимиз мустақилликка эришгач вужудга кела бошлади. Тўғри ҳуқуқшунос олимлар халқаро хусусий ҳуқуқни алоҳида ҳуқуқ соҳаси сифатида тан олсалар-да, хўжалик ҳуқуқи ва тадбиркорлик ҳуқуқини (баъзи ҳолларда иккаласи битта ҳуқуқ соҳаси тадбиркорлик (хўжалик) ҳуқуқи дея талқин этилмоқда (таъкид – муаллифники И.Б.)). Мустақил ҳуқуқ соҳаси сифатида эътироф этишга доир баҳсли фикр билдирадилар.

Шундай бўлса-да, уларнинг фуқаролик ҳуқуқидан фарқли жиҳатларини кўрсатиб ўтамиз. Чунки юқоридаги муайян муносабатларни тартибга солувчи ҳуқуқларни (алоҳида ҳуқуқ соҳаси деб аташга бизнингча ҳали эрта) алоҳида

ҳуқуқ соҳаси ёки ҳуқуқ соҳаси эмаслиги масаласини тадқиқ этиш мазкур дарсликнинг предмети ташкил этмайди.

Халқаро хусусий ҳуқуқ фуқаролик ҳуқуқидан фарқ қилиб, чет эл элементи билан мураккаблашган мулкӣ ва шахсий-номулкӣ муносабатларни тартибга солади. Ўз ўзидан равшанки, агар мулкӣ ва шахсий-номулкӣ муносабатларда чет эл элементи иштирок этса, бундай муносабат халқаро хусусий ҳуқуқ предмети ҳисобланади⁹.

Ҳўжалик ва тадбиркорлик ҳуқуқи томонидан тартибга солинадиган муносабатлар эса, ҳўжалик юритувчи субъектларнинг ташкилий бошқарув, уларнинг ўз фаолиятини амалга ошириши учун турли хил фуқаролик-ҳуқуқӣ шартномаларга кириши билан боғлиқ бўлади (мутахассислар ҳозиргача бу ҳуқуқ соҳасининг предмети аниқ талқин этиша олмади).

Фуқаролик ҳуқуқи ҳуқуқнинг бошқа соҳалари каби ўзи тартибга соладиган ҳуқуқӣ муносабатларга, уларнинг иштирокчилари хатти-ҳаракатларига таъсир кўрсатишда махсус воситалар ва усуллар йиғиндисидан, яъни ўз услубидан фойдаланади. Кўриклаш функциясини бажарувчи ҳуқуқ соҳаларидан (жиноят ҳуқуқи, маъмурий ҳуқуқ ва ш.к.) фарқли равишда фуқаролик ҳуқуқи, энг аввало, нормал ҳуқуқӣ муносабатларга таъсир кўрсатади.

Фуқаролик-ҳуқуқӣ муносабатларни тартибга солиш методларининг хусусиятлари субъектларнинг ҳуқуқӣ ҳолати (мақоми), ҳуқуқӣ муносабатларнинг шаклланиш асослари, ушбу муносабатларнинг мазмунларини белгилаш, юридик чораларни қўллашда ўз ифодасини топади¹⁰. Айнан ушбу хусусият унинг мазмунан автономия (диспозитив) усули гуруҳига мансублигини билдиради¹¹.

1. Фуқаролик-ҳуқуқӣ муносабатларда иштирок этувчиларнинг тенг ҳуқуққа эга бўлишлари, уларга имкон борича эркинлик, мустақиллик ва ташаббускорлик берилиши;

Иштирокчиларнинг тенг ҳуқуқлилиги бозор иқтисодиёти шароитида тарафларнинг иқтисодий мустақиллик ва бир-бирига қарам бўлмасдан фуқаролик-ҳуқуқӣ муносабатларда иштирок этишлари билан изоҳланади. Бозор муносабатидаги товар-пул муносабатлари, умуман олганда иқтисодий муносабатлар тенг ҳуқуқлилика асосланмас экан, у нормал ривожлана олмайди. Шу сабабли ҳам фуқаролик-ҳуқуқӣ муносабатлар тартибга солинишида албатта иштирокчиларнинг тенг ҳуқуққа эга бўлишларини назарда тутилади.

Фуқаролик-ҳуқуқӣ муносабатлар вужудга келишида иштирокчиларнинг эрк-иродаси бирламчи, қонун эса эрк-иродага қўшимча, уни тўлдирувчи хусусиятга эга бўлади. Тарафлар фуқаролик-ҳуқуқӣ муносабатга киришганда тузган турли битимларининг шартларини ўзлари мустақил белгилайдилар. Шу сабабли ҳам ФКнинг аксарият нормаларида

⁹ Раҳмонкулов Ҳ. ва бошқалар. Халқаро хусусий ҳуқуқ. –Тошкент: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 2002. -13 б.

¹⁰ Раҳмонкулов Ҳ.Р. Фуқаролик ҳуқуқининг предмети, методи ва тамойиллари. –Тошкент: ТДЮИ, 2003. -28-29 б.

¹¹ Давлат ва ҳуқуқ назарияси. –Тошкент: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 2000. -320 б.

“агар шартномада бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса” ибораси кўп учрайди. Бу тарафларнинг битим шартларини ўзлари мустақил белгилашлари мумкинлиги ва бундай келишувларга устуворлик берилишини англатади. Тарафлар эркин, ўзгаларнинг таъсири ва мажбурлашларисиз, эркиродаларини мустақил амалга оширган ҳолда фуқаролик муносабатларга киришадилар.

Фуқаролик ҳуқуқи ҳуқуқий эркинлигини яна бир жиҳатдан – фуқаролик ҳуқуқ субъектлиликни ўз хоҳишларига кўра амалга ошириш нуқтаи-назаридан таъминлайди. Бунда сўз фуқаролик ҳуқуқи субъектларининг ўз хоҳишларига кўра субъектив фуқаролик ҳуқуқ ва бурчларга эга бўлиш, маълум маънода ушбу ҳуқуқ ва бурчлар мазмунини аниқлаш, уларни амалга ошириш ва уларни тасарруф этиш имкониятига эга эканлиги хусусида бормоқда¹².

Фуқаролик ҳуқуқида эркинликнинг иштирокчиларга берилиши бозор иқтисодиёти шароитида муҳим ўрин тутиб, иқтисодий муносабатлар тизимида регуляторлик вазифасини ўтайди ҳамда субъектларнинг ўзаро иқтисодий ва мулкӣ муомаласида асосий амалга ошириш воситаси сифатида намоён бўлади. Фуқаролик ҳуқуқида эркинлик кўпроқ шартнома тузиш жараёнида юзага келади. Зеро ФКнинг 354-моддасига мувофиқ, фуқаролар ва юридик шахслар шартнома тузишда эркиндирлар. Улар фуқаролик қонун ҳужжатларида назарда тутилган ёки қонун ҳужжатларида кўзда тутилмаган бўлса-да, қонун ҳужжатларига зид бўлмаган ҳар қандай шартномаларни тузишда эркин ҳисобланадилар.

ФКнинг 354-модда 2-қисмига асосан шартнома тузишга мажбур қилишга йўл қўйилмайди. Ушбу қонидани амал қилиши иқтисодиёт, ҳўжалик юритувчи субъектлар, айниқса тадбиркорлар учун муҳим аҳамиятга эга. Чунки бозор тизимида ҳўжалик юритувчи субъектлар фақат шартномалар тузиш орқали ўзлари ишлаб чиқарадиган маҳсулотларни, бажариладиган ишлар, кўрсатиладиган хизматларни реализация қиладилар ва айна пайтда ўз эҳтиёжларини қаноатлантиришни ҳам фақат шартномалар тузиш орқали рўёбга чиқарадилар. Бинобарин, шартнома ўз моҳиятига кўра иқтисодий мулкӣ муносабатларни юридик расмийлаштириш воситаси бўлиб ҳисобланади. Ҳар бир ҳўжалик юритувчи субъект шартнома тузишда ўзининг иқтисодий манфаатларидан келиб чиқади. Агар шартнома тузиш жараёнига учинчи шахслар аралашуви, тайзиқи кузатилса, у ҳолда шартнома тузувчилар манфаатларига путур етади. Бу эса ўз навбатида шартнома субъектлари томонидан ўз шартномавий мажбуриятларини сидқи дилдан ва виждонан бажаришга салбий таъсир этади.

Мустақиллик даврида фуқаролик-ҳуқуқӣ муносабат иштирокчиларининг имкониятлари кенгайди. Бу ҳеч бир тайзиксиз, зўрлашларсиз, ўзгалар таъсиридан ҳоли равишда ўз эрк-иродаси билан қонун ҳужжатларида тақиқланмаган исталган мулкӣ ва номулкӣ муносабатларга кириш имконияти билан боғлиқдир.

¹² Красавчиков О.А. Диспозитивность в гражданскоправовом регулировании// Советское государство и право. -1970. -№1. -41 с.

Тарафларга қонун ҳужжатларида кўзда тутилган ёки тутилмаган ҳар қандай шартномаларни тузиш имкониятининг берилганлиги бозор иқтисодиётидаги субъектларга берилган эркинлик ва ташаббускорликнинг асосий дебочасидир¹³.

Шунингдек, қонун-ҳужжатларида тақиқланмаган исталган мол-мулк турини қўлга киритиш, қонун-ҳужжатларида назарда тутилмаган бўлса-да, давлат ва жамият манфаатларига зид бўлмаган ишлар ва хизматларни амалга ошириш, қонунда тақиқланмаган асосда тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиб, даромад олиш, исталган фаолият турини ўз олдига мақсад қилиб олган юридик шахсларни ташкил этиш ҳам ташаббускорлик, эркинлик ва мустақиллик услубларидан келиб чиқиб, фуқаролик-ҳуқуқий муносабат иштирокчиларига берилган имконият сифатида баҳоланиш мумкин. Фуқаролик ҳуқуқидаги ташаббускорлик услуби қонун ҳужжатларида кўзда тутилган ҳар қандай шартномаларни тузиш билан бирга, қонун ҳужжатларида кўзда тутилмаган шартномаларни тузиш имконини беради. Фақатгина бунда қонун ҳужжатларида кўзда тутилмаган шартноманинг қонунда кўзда тутилган талаблар ва ўрнатилган қоидаларга, шартномаларни тузиш ва расмийлаштиришга нисбатан белгиланган тартибга амал қилган ҳолда тузиш талаб этилади. Шу билан бирга, тарафлар мавжуд ҳолатдан келиб чиқиб бир неча шартномаларнинг элементларини ўзида қамраб олган аралаш шартнома тузишлари ҳам мумкин. Масалан, битта шартномада, олди-сотди ва омонат шартномасининг унсурлари мужассам бўлиши мумкин ва бундай шартномалар тузилишига қонун йўл қўяди.

Бозор иқтисодиёти ривожланиб бориши натижасида фуқаролик қонунчилигида назарда тутилмаган янги ижтимоий муносабатлар вужудга келиши, ва янги турдаги шартномалар тузилишига олиб келиши мумкин. Шу муносабат билан фуқаролик қонунчилиги субъектларнинг келажақдаги фаолиятларини чекламаслик, уларнинг ташаббускорлиги, топқирлиги ва тадбиркорлиги ҳамда ишбилармонлигини бўғиб қўймаслик мақсадида, уларга қонун ҳужжатларида назарда тутилмаган шартномаларни тузиш имкониятини беради. Холбуки, кафолатланган имконият ва ташаббускорлик доирасининг кенглиги ҳар бир давлатнинг иқтисодий юксалишида муҳим омил саналади.

2. Фуқаролик ҳуқуқида императив меъёрлардан кўра, диспозитив меъёрларнинг кенгроқ қўлланиши;

Маълумки ҳуқуқий тартибга солиш услубига қараб ҳуқуқ нормалари императив ва диспозитив нормалар гуруҳларига бўлинади. Императив нормалар қатъий амр характерига эга бўлиб, хатти-ҳаракат субъектига белгиланган ҳаракат моделидан четга чиқишни ман этади, масалан, кўпгина маъмурий-ҳуқуқий нормалар шундай мазмундадир. Диспозитив нормалар императив нормалардан фарқли ўлароқ, муносабат қатнашчиларига ўз хатти-

¹³ Мухаммадиев А.А. Фуқаролик ҳуқуқи тамойилларининг амал қилиши. Тошкент: ТДЮИ, 2007. -70 б.

ҳаракатлари вариантларини, субъектив ҳуқуқ ва мажбуриятлар ҳажми тўғрисида келишиб олиш имконини ўзида ифодалайди¹⁴.

Фуқаролик-ҳуқуқий меёрларнинг диспозитивлиги фуқаролик ҳуқуқи субъектларига ўз ҳуқуқ ва мажбуриятларини ўз хоҳишларига кўра амалга ошириш имкониятини беради. Бу иштирокчиларнинг ўзаро келишувига кўра ҳуқуқий муносабатга киришишига замин яратади. Субъектларнинг фуқаролик ҳуқуқ субъектчилиги мақомини белгилашда диспозитивлик ўзига хос ўринга эга. Зеро, ҳуқуқнинг бошқа соҳаларида фуқаролик ҳуқуқидаги сингари диспозитивлик муҳим ўрин тутмайди. Бу фуқаролик-ҳуқуқий муносабат иштирокчиларига ўзлари учун мақсадга мувофиқ бўлган тегишли қондани танлаш учун берилган ҳуқуқдан иборатдир.

Фуқаролик ҳуқуқининг ўзига хос хусусияти ва қонун ҳужжатларининг ривожланишида йўналтирувчилик вазифаси бевосита фуқаролик қонунларида диспозитивликка кенг ўрин берилиши билан тавсифланади. Яъни, қабул қилинаётган барча қонун ҳужжатларида асосий эътибор субъектларга эркинликлар ва турли имтиёзлар бериш билан бирга, иқтисодий муносабатларда уларнинг ташаббускорлигини оширишга ва бозор қонуниятларига мослашишларига имкон беришга қаратилади. Императив меёрларга қараганда диспозитив меёрларнинг кенгроқ қўлланилиши бевосита шартномалар эркинлиги, қонунда нимаики тақиқланмаган бўлса рухсат берилиши ва хусусий ишларга ўзбошимчалик билан аралашушга йўл қўйилмаслиги тамойилидан келиб чиқади.

Айнан ушбу юқоридаги ҳолатлар ФКнинг 354-моддасида ҳам назарда тутилган. Унга асосан, шартноманинг шартлари тарафларнинг хоҳиши билан белгиланади, тегишли шартнинг мазмуни қонун ҳужжатларида кўрсатиб қўйилган ҳоллар бундан мустасно.

Шартноманинг шарти тарафлар келишувига бошқача тартиб белгилаб қўйилмаганлиги туфайли қўлланиладиган норма (диспозитив норма)да назарда тутилган ҳолларда тарафлар ўзаро келишиб, унинг қўлланишини бекор қилишлари ёки унда назарда тутилганидан бошқача шартни белгилашлари мумкин. Бундай келишув бўлмаганда шартноманинг шарти диспозитив норма билан белгиланади.

Агар шартнома шартлари тарафлар ёки диспозитив норма билан белгилаб қўйилган бўлмаса, тегишли шартлар тарафлар ўртасидаги муносабатларга нисбатан қўлланилиши мумкин бўлган иш муомаласи одатлари билан белгиланади.

Бу фуқаролик қонун ҳужжатларида императив нормалар мавжуд эмас, деган тушунчани келтириб чиқармайди. Фуқаролик қонун ҳужжатларида шундай нормалар мавжудки, уларни тарафлар ўз хоҳишларига қараб ўзгартиришлари мумкин эмас. Масалан, ишончноманинг энг кўп муддати (ФКнинг 139-моддаси), айрим шартномаларнинг (кўчмас мулк, транспорт воситалари билан боғлиқ шартномалар) шаклига доир меёрлар ва бошқалар.

¹⁴ Бобоев Ҳ. Б. ва бошқалар. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. –Тошкент: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси. 2000. -289 б.

Айрим ҳолларда шартнома шартининг мазмуни қонун ҳужжатларида белгилаб қўйилган бўлиши мумкин, бироқ бунда ҳам шартнома шarti императив норма билан ёки диспозитив норма билан белгиланганлигига аҳамият қаратиш лозим. Агар шартноманинг шarti императив норма билан белгиланган бўлса, у қатъий характерга эга бўлиб, тарафлар уни ўз хоҳишларига кўра ўзгартиришга ҳақли эмаслар. Агар қонунда шартнома шартлари императив норма орқали белгиланган бўлса, ушбу норма тўлиқлигича ўзгаришсиз шартнома матнига киритилиши керак.

3. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган жавобгарликнинг мулкӣй характерда бўлишлиги;

Фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарликнинг ўзига хос хусусияти унда санкция ҳуқуқбузарнинг шахсига эмас, мулкига қаратилишидир.

Фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик ҳуқуқбузар учун муайян ноқулай (нохуш) оқибатни вужудга келтириши ҳуқуқбузар шахс учун тарбиявий вазифани ҳам бажаради. Бундай оқибатлар зарарни қоплаш, белгиланган фоишни тўлаш ва ҳ.к. ларда намоён бўлади.

Айрим адабиётларда фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарликни юридик жавобгарликнинг бошқа турларидан ажратиб турувчи ва фуқаролик-ҳуқуқий жиҳатдан тавсифловчи қуйидаги хусусиятлар ажратиб кўрсатилади:

1) фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарликнинг мулкӣй характерга эга эканлиги. Бунда фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик зарарни қоплаш, зиённи тўлаш, неустойка (жарима, пеня) ни тўлаш билан боғлиқ бўлади;

2) фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик фуқаролик-ҳуқуқий муносабат иштирокчиларининг бир-бирига нисбатан мажбурияти шаклида намоён бўлади. Шундай экан, бунда фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик ҳуқуқбузарнинг жабрланувчи олдидаги мажбурияти ҳисобланади;

3) фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарликнинг энг муҳим хусусиятларидан бири – бу жавобгарлик ҳажмининг етказилган зарар ёки зиённинг ҳажмига муносиблигидир;

4) фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарликнинг яна бир хусусияти мулкӣй муомаланинг турли иштирокчиларига нисбатан бир турдаги ҳуқуқбузарликлар учун тенг миқдордаги чоранинг қўлланилиши ҳисобланади¹⁵.

Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган жавобгарликнинг мулкӣй характерда бўлишлиги мутлоқ характерга эга бўлмай, айрим ҳолларда номулкӣй мазмундаги санкция ҳам қўлланилиши мумкин. Масалан, фуқаро ўзининг шаъни, қадр-қиммати ёки ишчанлик обрўсига путур етказувчи маълумотлар юзасидан, башарти бундай маълумотларни тарқатган шахс уларнинг ҳақиқатга тўғри келишини исботлай олмаса, суд йўли билан раддия талаб қилишга ҳақли (ФКнинг 100-моддаси).

4. Бузилган ҳуқуқларнинг суд орқали даъво билдириш тартибида ҳимоя қилиниши;

¹⁵ Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Ч.1. -М.: 1997. С-492-493.

Ҳозирги кунда шахсларга берилган ҳуқуқларни ҳимоя қилиш ваколатига эга бўлган турли давлат органлари ва жамоат ташкилотлари фаолият кўрсатмоқда. Шунга қарамасдан, шахсларнинг бузилган ҳуқуқлари ва уларнинг қонун билан ҳимоя қилинадиган манфаатларини ҳимоя қилиш ваколатига эга бўлган давлат органлари ичида асосий ўринни мустақил давлат ҳокимияти органи ҳисобланган судлар эгаллайди. Шахсларнинг бузилган ёки низога сабаб бўлаётган ҳуқуқ ва манфаатларини процессуал қонунчиликда белгилаб қўйилган шаклда (даъво тақдим этиш асосида) ҳимоя қилинади. Ҳуқуқни суд йўли билан ҳимоя қилишнинг бу шакли бошқаларига нисбатан энг такомиллашган усулдир.

Фуқаролик ҳуқуқининг мазкур услуби тарафларнинг тенглиги, мустақиллиги, бир-бирига иқтисодий қарам бўлмаслик натижасида муносабатга киришиб, ўртада чиққан низоларни бартараф этишда ҳолис суд ҳукмига ҳавола этиш имконини беради. Бу хусусият билан маъмурий-ҳуқуқий услуб (юқори турувчи органнинг низони ҳал қилиши) дан фарқ қилади.

Бузилган ҳуқуқни ҳимоя қилиш мақсадида мамлакатимизда бир қатор судлар фаолият юритмоқда. Ўзбекистон Республикасининг 14 декабр 2000 йилги янги таҳрирдаги “Судлар тўғрисида”ги қонуни¹⁶ талабларига асосан, Ўзбекистон Республикаси Олий суди, Қорақалпоғистон Республикаси Олий суди, вилоят суди, Тошкент шаҳар суди, фуқаролик ишлари бўйича туманлараро, туман (шаҳар) суди фуқаролик ишларини кўриб, мазмунан ҳал қилади.

Ҳарбий қисмлар, қўшилмалар ва бирлашмалар, ҳарбий бошқарув органларининг қўмондонлигига нисбатан ҳарбий хизматчиларнинг даъволари бўйича фуқаролик ишларини ва ҳарбий бошқарув органлари ҳамда ҳарбий мансабдор шахсларнинг ҳарбий хизматчиларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини бузувчи хатти-ҳаракатлари (қарорлари) устидан шикоятларни ҳарбий суд кўради (“Судлар тўғрисида”ги қонуннинг 41-моддаси).

Хўжалик юритувчи субъектлар ўртасидаги низоларни Олий хўжалик суди, Қорақалпоғистон Республикаси, Тошкент шаҳар ва вилоят хўжалик судлари кўриб, ҳал қилади.

Ҳакамлик суди (доимий фаолият кўрсатувчи ҳакамлик суди ёки муваққат ҳакамлик суди) – фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларидан келиб чиқувчи низоларни, шу жумладан тадбиркорлик субъектлари ўртасида вужудга келувчи хўжалик низоларини ҳал этувчи нодавлат орган бўлиб, у ўз фаолиятини 16 октябр 2006 йилда қабул қилинган “Ҳакамлик судлари тўғрисида”ги қонун¹⁷ талабларига асосан амалга оширади.

5. Бузилган фуқаролик ҳуқуқини ҳимоя қилишда уни тан олиш, тиклаш, ҳуқуқни бузадиган ҳаракатларга чек қўйиш, етказилган зарарларни ундириб олиш.

¹⁶ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2001, № 1-2, 10-модда.

¹⁷ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2006, 42-сон, 416-модда.

Фуқаролик қонунчилиги бузилган ҳуқуқни тиклаш мақсадида бир қатор қоидаларни мустаҳкамлайди. Масалан, қонунда ёки шартномада бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, мажбурият лозим даражада бажарилмаган тақдирда неустойка тўлаш ва зарарни қоплаш қарздорни мажбуриятни асл ҳолида бажаришдан озод қилмайди (ФКнинг 330-моддаси) ёки мутлоқ ҳуқуқларни ҳимоя қилиш йўл қўйилган бузиш ҳақидаги маълумотни мажбурий суратда эълон қилиб, унга бузилган ҳуқуқ кимга тегишлилиги тўғрисидаги маълумотларни киритиш орқали ҳимоя қилинади (ФКнинг 1040 моддаси).

Бундай ҳолда бурч асл ҳолида бажарилишининг имкони бўлмаса, бузилган ҳуқуқни тиклаш мақсадида етказилган зарарнинг ва маънавий зарарнинг қопланиши талаб этилади.

Бузилган ҳуқуқни тиклашда ҳуқуқни бузган тарафнинг шахсига эмас, балки моддий ва маънавий зарар ўрнини қоплашини таъминлашга қаратилади¹⁸. Бузилган ҳуқуқни тиклаш фуқаролик ҳуқуқидаги тенгликни таъминлаш билан бирга, фуқаролик ҳуқуқлари ҳимояланганлигининг ҳам белгиси ҳисобланади.

Фуқаролик кодексининг 11-моддаси бузилган ҳуқуқларни тиклашга қаратилган бир қатор усулларни назарда тутди. Масалан, ҳуқуқни тан олиш, ҳуқуқ бузилишидан олдинги ҳолатни тиклаш ва ҳуқуқни бузадиган ёки унинг бузилиши ҳавфини туғдирадиган ҳаракатларнинг олдини олиш, бурчни аслича (натура) бажаришга мажбур қилиш, зарарни тўлаш, маънавий зиённи қоплаш ва бошқалар.

Бу усуллар фуқаролик ҳуқуқини ҳимоя қилиш усуллари ҳисобланади ва айни пайтда бузилган ҳуқуқни тиклашга қаратиладиган қонуний чоралар сифатида ҳам кўрилади. Шунингдек, мазкур усуллар қонунда кўрсатилган тартибда татбиқ этилади ва уларнинг амал қилишида тарафларнинг розилиги талаб қилинмайди¹⁹. Бироқ, баъзи усуллар мавжудки, бузилган фуқаролик ҳуқуқини тиклаш мақсадида уларни қўллаш учун тарафларнинг розилиги лозим бўлади. Бундай усуллар жумласига, гаров, неустойка, кафиллик, закалат ва бошқалар киради. Бузилган фуқаролик ҳуқуқлари тикланишида қўлланиладиган бу усулларда тарафлар ўз ҳуқуқлари бузилганда олишлари мумкин бўлган мол-мулк ва пул суммаси аниқ белгилаб қўйилади.

Айрим муаллифлар фуқаролик ҳуқуқининг юқорида таъкидлаб ўтилган усулларида ҳам бошқа усуллари мавжудлигини таъкидлайдилар. Масалан, фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларни тартибга солишнинг шартномавий усули²⁰.

Умуман олганда фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларнинг кенгайиши, уни ҳуқуқий тартибга солишнинг ҳам тараққий этишига олиб келади.

¹⁸ Раҳмонқулов Ҳ.Р. Фуқаролик ҳуқуқининг предмети, методи ва тамойиллари. -Тошкент: ТДЮИ, 2003. -44 б.

¹⁹ Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации. ч.1.(постатейный). Из-е 2. /Отв. ред. О.Н.Садиков.- М.: Контракт, Инфра., 2003. -с.4 .

²⁰ Раҳмонқулов Ҳ.Р. Фуқаролик ҳуқуқининг предмети, методи ва тамойиллари.- Тошкент: ТДЮИ. 2003. -32 б.

Натижада янгидан-янги фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларни тартибга солиш услублари вужудга келиши мумкин.

Фуқаролик ҳуқуқининг функциялари. Ҳуқуқнинг моҳияти ва ижтимоий вазифаси унинг функцияларида намоён бўлади. Ҳуқуқ функциялари – ижтимоий муносабатларга юридик таъсир этишнинг асосий йўналишлари бўлиб, уларнинг мазмуни ҳуқуқнинг моҳияти ва жамият ҳаётидаги ижтимоий вазифаси билан белгиланади²¹. Фуқаролик ҳуқуқи умумҳуқуқ соҳасининг алоҳида, муҳим қисми сифатида ўз ҳуқуқ функцияларига эга. Фуқаролик ҳуқуқи одатда жамиятнинг иқтисодий ва ижтимоий муносабатларига таъсир этади ва шу тариқа иқтисодий ва тарбиявий мазмундаги умумижтимоий функцияларни бажаради.

Ҳуқуқ функциялари қуйидаги хусусиятлар билан характерланади:

биринчидан, ҳуқуқ функциялари ҳуқуқнинг моҳиятидан келиб чиқади ва унинг жамиятдаги вазифаси билан белгиланади. Функция – ҳуқуқ моҳиятининг ижтимоий муносабатлар мазмунида ифодаланиши (ёритилиши)дир;

иккинчидан, ҳуқуқ функциялари – ижтимоий муносабатларга таъсир этишнинг шундай йўналишларики, уларни амалга ошириш эҳтиёжи ҳуқуқнинг ижтимоий ҳодиса сифатида мавжудлиги заруриятдан келиб чиқади;

учинчидан, функциялар ҳуқуқнинг энг муҳим, жиддий сифатларини ифода этади ва жамият ривожининг ҳозирги босқичида ҳуқуқ олдида турган туб вазифаларни бажаришга йўналтирилади;

тўртинчидан, ҳуқуқ функциялари унинг ижтимоий муносабатлар муайян турини тартибга солувчи фаол ҳаракатининг йўналишини акс эттиради. Шу боис ҳуқуқ функцияларининг муҳим белгиларидан бири унинг динамизми, ҳаракатланиши, таъсир этишидир;

бешинчидан, ҳуқуқ функциялари доимийлик хусусиятига эга, бу уларнинг узлуксизлиги, узоқ муддат ҳаракатланишини англатади.

Фуқаролик ҳуқуқининг функциялари тартибга солувчи ва қўриқловчи функцияларга бўлинади.

Фуқаролик ҳуқуқи нормал иқтисодий муносабатларни тартибга солишда муҳим ўрин эгаллайди. Фуқаролик ҳуқуқининг тартибга солиш функцияси фуқаролик-ҳуқуқий муносабат иштирокчиларининг ўзаро муносабатларининг ижобий, адолатли тартиб қоидаларини белгилашдан, ўзаро мулкӣ, шахсий-номулкий ва ташкилий муносабатларни тенглик асосида йўлга қўйишдан, фуқаролик-ҳуқуқий муносабат иштирокчилари ўртасидаги иқтисодий алоқаларни уйғунлаштириш ва барқарорлаштиришдан иборат бўлади.

Тартибга солиш функцияси доирасида икки кичик функция – статик тартибга солиш ва динамик тартибга солиш функциялари ажралиб туради²².

²¹ Бобоев Ҳ. Б. ва бошқалар. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. –Тошкент: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси. 2000. -223 б.

²² Исломов З.М. Ҳуқуқ тушунчаси, моҳияти, ижтимоий вазифаси. –Тошкент: ТДЮИ., 2004. -97 б.

Фуқаролик ҳуқуқининг тартибга солувчи – статик функцияси мулкӣ ва шахсий-номулкӣ муносабатларни мустаҳкалаш ва барқарорлаштиришга қаратилган таъсир этишини назарда тутати. Ушбу функция фуқаролик ҳуқуқи субъектларининг ҳуқуқӣ мақомини белгилашда, ҳуқуқ ва эркинликларини мустаҳкамлашда, уларнинг ҳуқуқ лаёқати доирасини белгилишда намоён бўлади. Бу функция ваколат берувчи ва ман этувчи нормалар орқали амалга ошади, шу боис улар асосида таркиб топадиган муносабатлар пассив ҳуқуқӣ муносабатлар тоифасини ташкил этади. Бундай ҳолатда фуқаролик ҳуқуқи субъектлари ташаббускорлик, мустақиллик ва эркинлик асосида ҳуқуқӣ фаоллик қилиб муносабатни вужудга келтиришлари мумкин.

Фуқаролик ҳуқуқининг тартибга солувчи – динамик функцияси фуқаролик ҳуқуқи доирасининг келгусидаги ривожланишини, ўзгариш ҳамда такомиллашувини белгилаб беришида намоён бўлади. Мазкур функция фуқаролик-ҳуқуқӣ мажбурият юқловчи нормалар воситасида амалга оширилади. Масалан, фуқаролик қонунчилигида фуқаролик ҳуқуқи субъектлари зиммасига қатор мажбуриятлар (фуқаролик ҳуқуқларини амалга оширишдаги мажбуриятлар, нисбий-ҳуқуқӣ муносабатлар доирасидаги мажбуриятлар) юқлатилиши мумкин. Тартибга солувчи – динамик функция фаол тоифадага ҳуқуқӣ муносабатлар шаклида рўёбга чиқади.

Фуқаролик ҳуқуқининг регулятив функциясини амалга оширишда кенг тарқалган усуллар қуйидагилардир:

- ҳуқуқ нормалари воситасида фуқаролик ҳуқуқи субъектларининг ҳуқуқ ва муомала лаёқатини белгилаш;

- фуқаролик ҳуқуқи субъектларининг ҳуқуқӣ мақомини белгилаш ва ўзгартириш;

- фуқаролик ҳуқуқи субъектларининг фуқаролик ҳуқуқи предмети доирасидаги муносабатларда иштирок этиш жараёнидаги ваколатларини белгилаш;

- фуқаролик-ҳуқуқӣ муносабатларни вужудга келтирувчи, ўзгартирувчи ва бекор қилувчи юридик фактларни белгилаш ва бошқалар.

Фуқаролик ҳуқуқининг қўриқловчи функцияси – ҳуқуқӣ таъсир этиш хусусиятига эга бўлиб, у иқтисодӣ ва бошқа ижтимоӣ муносабатларни муҳофаза этишга, уларнинг дахлсизлигини таъминлашга йўналтирилади. Қўриқловчи функциянинг хусусиятларидан бири фуқаролик-ҳуқуқӣ жавобгарликни қўллаш таъсирида тарбиявий характер касб этади.

Бундан ташқари мазкур функция фуқаролик ҳуқуқи субъектларининг фуқаролик қонун-ҳужжатлари талаблари ва шартномалар шартларини аниқ ва лозим даражада бажарилишини таъминлайди, жамиятда қонунийлик мухитини вужудга келтирадilar. Бу ҳуқуқ бузилиши фуқаролик-ҳуқуқӣ жавобгарликни келтириб чиқаради.

Фуқаролик ҳуқуқи фани тушунчаси. Мулкӣ ва шахсий номулкӣ муносабатларни тартибга солувчи фуқаролик ҳуқуқи соҳасидан фарқли ўлароқ фуқаролик ҳуқуқи фани ижтимоӣ муносабатларни фуқаролик-ҳуқуқӣ тартибга солишнинг ҳуқуқӣ томонларини ўрганади. Фуқаролик ҳуқуқи фани фуқаролик-ҳуқуқӣ муносабатлар доирасида юзага келган ўзаро

боғлиқ тушунчалар, қарашлар, хулосалар, мулоҳазалар, фикрлар, концепциялар ва назариялар тизимидан иборатдир. Аввало, фуқаролик ҳуқуқи фанининг ўрганиш предмети фуқаролик-ҳуқуқий нормалардир. Шунинг учун, фуқаролик ҳуқуқи фанининг биринчи мақсади фуқаролик-ҳуқуқий нормаларни ҳар томонлама ва чуқур ўрганиш ҳисобланади.

Фуқаролик ҳуқуқи нормалари кўпгина фуқаролик қонун ҳужжатлари ўз аксини топгани сабабли, фуқаролик ҳуқуқи фани предмети доирасига киради. Бу фан фуқаролик қонунчилигини ўрганган вақтда унинг тизимини, турли хил норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг иерархиясини, уларнинг юридик кучини тадқиқ этади, фуқаролик қонунчилигининг ҳолатини, унинг жамият ривожланишида вужудга келадиган талабларга жавоб беришини, ривожлантириш йўллари ва чораларини аниқлайди. Фуқаролик фанининг ютуқларидан бири кодификацияланган фуқаролик қонунчилигининг мавжудлигидир. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси айни кунда мамлакатимизда энг йирик ва кўплаб муносабатларни тартибга солишга асосланган махсус кодекс сифатида бошқа кодекслардан ажралиб туради. Иқтисодий муносабатларни ривожланишига ҳамоҳанг равишда унга ўзгартиш ва қўшимчаларни киритиб бориш ҳозирги кунда фан олдида турган долзарб масалалардан биридир.

Агар фуқаролик ҳуқуқи фани фақатгина фуқаролик қонун ҳужжатлари ва улардаги ҳуқуқ нормалари кўринишидаги юридик материалларни ўрганиш билан чегараланиб, фуқаролик ҳуқуқини ўрганиш мумкин эмас. Фуқаролик ҳуқуқи нормаларининг мазмунини тушуниш учун фуқаролик ҳуқуқи нормалари билан тартибга солинадиган ижтимоий муносабатлар тўғрисида чуқур тасаввурга эга бўлиш керак. Фуқаролик-ҳуқуқий нормаларнинг ўзига хослиги улар тартибга соладиган ижтимоий муносабатлар доираси билан белгиланади. Шунинг учун фуқаролик ҳуқуқи фани предмети фуқаролик ҳуқуқи нормалари билан тартибга солинадиган ижтимоий муносабатларни ҳам қамраб олади.

Фуқаролик ҳуқуқи ўқув предмети сифатида. Фуқаролик ҳуқуқи фани фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларни ўрганса, фуқаролик ҳуқуқи ўқув предмети сифатида фуқаролик ҳуқуқи ва фуқаролик ҳуқуқи фанини ўргатади. Мазкур ўқув предмети мақсадларидан бири биринчи ўринда фуқаролик ҳуқуқи ҳуқуқ соҳаси сифатида ўзида мужассамлаштирган фуқаролик ҳуқуқи нормаларини ўргатиш ва уларни амалиётда қўллашдан иборатдир.

Фуқаролик ҳуқуқининг ўқув курсида фуқаролик ҳуқуқи предмети ва методаларига нисбатан фуқаролик ҳуқуқи фанининг хулосалари ва қонунлари, фуқаролик қонунлар ва бошқа ҳуқуқий актларнинг мазмуни, ижтимоий муносабатларнинг фуқаролик-ҳуқуқий бошқаруви механизми, фуқаролик қонунчилигининг пайдо бўлиши ва ривожланиши кўрсатиб ўтилган. Бунинг натижасида талаба нафақат фуқаролик қонунларни, балки уларни амалиётга тадбиқ этишни, уларнинг ривожланиш қонуниятларини билиб олади ҳамда фуқаролик ҳуқуқи билан боғлиқ назариялар, уларни шарҳлаш ва қўллаш қоидалари билан танишиб чиқади. Шу билан бирга,

талабада, келажак мутахассислиги бўйича кучли фундаментал илм шаклланади.

2. Фуқаролик ҳуқуқининг асосий тамойиллари

Ҳуқуқ принциплари (тамойиллари) унинг моҳиятини ифодаловчи асосий механизмлардан бирини, таг замин ўзаги (синч-умуртқаси)ни ташкил этади. Улар бутун ҳуқуқий материяни – ғоялар, нормалар ва муносабатларни қамраб олиб, жами ҳуқуқий ҳаётга муайян мантиқ, мазмун маъно, собитқадамлик, ички мутаносиблик ҳамда уйғунлик бахш этади. Янада теранроқ таъриф қиладиган бўлсак, ҳуқуқ принципларида, бамисоли, ҳуқуқ ривожининг бутун дунёвий тажрибаси, инсоният маърифий тараққиётининг ҳосиласи ўзининг мужассам ифодасини топди. Принциплар ҳуқуқ шаклланишида йўналиш берувчи мўлжал, мезон вазифасини ўтайди²³. Бошқача қилиб айтганда ҳуқуқнинг мазмунини, унинг моҳияти ва жамиятдаги вазифасини таърифлаб берувчи асосий ғоялар – ҳуқуқ принципларидир²⁴.

Ҳуқуқ тамойиллари қонун чиқарувчи учун дастуруламал бўлиб, ҳуқуқ нормаларини такомиллаштириш йўллариини белгилаб беради.

Фуқаролик ҳуқуқининг асосий тамойиллари (принциплари) – бу барча фуқаролик қонунлари мазмунига сингдирилган асосий, бошланғич қоидалардир. Фуқаролик-ҳуқуқий тамойиллар ичида умумҳуқуқий, фақатгина фуқаролик ҳуқуқи билан боғлиқ бўлган (тармоқ), бир неча ҳуқуқ соҳаларига хос (тармоқлараро) ва фуқаролик ҳуқуқининг муайян институтига хос тамойиллар мавжуд.

Фуқаролик ҳуқуқи билан боғлиқ бўлган умумҳуқуқий тамойиллар жумласига демократизм, қонунийлик, адолат, инсонпарварлик, фуқароларнинг қонун олдида тенглиги, давлат ва шахснинг ўзаро масъуллиги каби тамойилларни келтириш мумкин.

Маълумки, мамлакатдаги ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий масалаларни ҳал қилишда нодавлат нотижорат ташкилотларининг ҳам ўз ўрни бор. Чунки нодавлат нотижорат ташкилотларининг инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг рўёбга чиқиши ва унинг таъминланиши, қисқача қилиб айтганча, унинг манфаатларини ҳимоя қилишда роли каттадир. Демократизм тамойили фуқаролик ҳуқуқининг субъектлари ҳисобланган жамоат бирлашмалари ва бошқа нодавлат нотижорат ташкилотлари томонидан амалга оширилиши билан характерланади.

Қонунийлик тамойили барча ҳуқуқ соҳаларида бирдек амалда бўлгани каби фуқаролик ҳуқуқида ҳам раҳбарий қоида сифатида алоҳида ўрин тутати. Зеро, қонунийлик тамойили бутун мамлакат ҳудудида ягона ва бўлинмас мезон сифатида амалда бўлар экан, барча ҳуқуқ соҳаларининг нормалари ана шу тамойил асосида шакллантирилиши лозим бўлади. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 15-моддасига мувофиқ, Ўзбекистон Республикасида Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва

²³ Бобоев Ҳ. Б. ва бошқалар. Давлат ва ҳуқуқ назарияси.-Тошкент: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси. 2000. -215-б.

²⁴ Исломов З.М. Ҳуқуқ тушунчаси, моҳияти, ижтимоий вазифаси. –Тошкент: ТДЮИ. 2004. -77- б.

қонунларининг устунлиги сўзсиз тан олинади. Унинг 16-моддасида эса бирорта ҳам қонун ёки бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжат Конституция нормалари ва қоидаларига зид келиши мумкин эмаслиги таъкидланган бўлса, ФКнинг 3-моддасида бошқа қонунлар ва қонун ҳужжатларидаги фуқаролик қонун ҳужжатлари нормалари ушбу Кодексга мос бўлиши шартлиги белгиланган. Умуман олганда қонунийлик тамойили ҳуқуқ субъеклари томонидан қонун ҳужжатларида белгиланган тартиб қоидаларга риоя этиб, унинг кўрсатмаларини тўлиқ амалга оширишига қаратилган тамойилдир.

Адолат тамойили фуқаролик ҳуқуқи субъектларининг ўзаро муроаса асосида алоқа олиб боришларини таъминлайди. Ҳуқуқ нормалари амал қилишида ҳам адолат тамойили асосий мезон бўлиб ҳисобланади ва у фуқаролик-ҳуқуқий асосий манбаси ҳисобланган ФКнинг айрим нормаларида тўғридан-тўғри ўз ифодасини топган. Масалан, ФКнинг 5-моддасига асосан, қонун ўхшашлигидан фойдаланиш мумкин бўлмаса, тарафларнинг ҳуқуқ ва бурчлари фуқаролик қонун ҳужжатларининг умумий негизлари ва мазмуни (ҳуқуқ ўхшашлиги)га ҳамда ҳалоллик, оқиллик ва адолат талабларига амал қилган ҳолда белгиланади (ҳуқуқ аналогияси).

Фуқаролик ҳуқуқларини амалга ошириш бошқа шахсларнинг ҳуқуқларини ҳамда қонун билан қўриқланадиган манфаатларини бузмаслиги шарт. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлари иштирокчиларининг ҳалол, оқилона ва адолат билан ҳаракат қилиши назарда тутилади. Фуқаролар ва юридик шахслар ўз ҳуқуқларини амалга оширишда жамиятнинг маънавий тамойиллари ва ахлоқий нормаларини ҳурмат қилишлари, тадбиркорлар эса – иш одоби қоидаларига ҳам риоя этишлари керак (ФКнинг 9-моддаси).

Маънавий зарарни қоплаш миқдори жабрланувчига етказилган жисмоний ва маънавий азобларнинг хусусиятига, шунингдек айб товон тўлашга асос бўлган ҳолларда зарар етказувчининг айби даражасига қараб суд томонидан аниқланади. Зарарни қоплаш миқдорини аниқлашда оқилоналик ва адолатлилиқ талаблари эътиборга олинади лозим (ФКнинг 1022-моддаси).

Инсонпарварлик тамойили ҳам фуқаролик ҳуқуқи муҳим аҳамият касб этади. Фуқаролик ҳуқуқининг кўплаб нормалари инсонпарварлик тамойилига асосланади. Мазкур тамойилнинг ифодаси шаън, кадр-қиммати, ҳаёти, соғлиги ҳамда бошқа ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш билан боғлиқ фуқаролик қонун ҳужжатларида ўз аксини топган.

Масалан, давлат органининг ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органининг қонун ҳужжатларига мувофиқ бўлмаган ҳамда фуқаронинг ёки юридик шахснинг фуқаролик ҳуқуқларини ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларини бузадиган ҳужжати суд томонидан ҳақиқий эмас, деб топилиши мумкин (ФКнинг 12-моддаси). Бу орқали фуқаро – инсоннинг ҳуқуқ ва манфаатлари, давлат органи ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органининг манфаатидан устун қўйилмоқда.

ФКнинг 100-моддаси (фуқаронинг шаъни, кадр-қиммати ёки ишчанлик обрўсини ҳимоя қилиш билан боғлиқ нормалар), шунингдек ФКнинг 10-боби (вакиллик (129-144 моддалар)), 33-боби (умрбод таъминлаш шарти билан уй-

жой (квартира)ни бошқа шахсга бериш (530-534 моддалар)), 57-боби (зарар етказишдан келиб чиқадиган мажбуриятлар (ФКнинг 985-1022-моддалари)), ворислик билан боғлиқ нормалар (1112-1157-моддалар) ва бошқа қатор нормалар инсонпарварлик тамойили сингдирилган ҳолда қабул қилинган.

Умумҳуқуқий тамойилларидан яна бири ҳисобланган, фуқароларнинг қонун олдида тенглиги тамойили, фуқаролик-ҳуқуқий тамойиллар учун бевосита тааллуқли ҳисобланади. Бу тамойил фуқаролик ҳуқуқидаги ҳуқуқий муносабат иштирокчиларининг тенглиги тамойили билан ҳамоҳангдир. Лекин айнан бир-бирини такрорламайди. Бу тамойил Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 18-моддасида ўз ифодасини топган. Фуқароларнинг қонун олдидаги тенглиги фақатгина фуқаролар – жисмоний шахсларнинг қонуний тенглигини ифода этади. Фуқаролик ҳуқуқидаги иштирокчилар тенглиги тамойилида нафақат фуқаролар, балки муносабатда иштирок этувчи юридик шахс ва давлат ҳам бир хилдаги ҳуқуқларга, эркинликларга эга ҳисобланиши назарда тутилади.

Фуқароларнинг қонун олдидаги тенглиги тамойилининг фуқаролик қонун ҳужжатларида ўз аксини топишига мисол сифатида ФКнинг 17-моддасини келтириб ўтиш жоиз. Унга асосан барча фуқароларнинг фуқаролик ҳуқуқ ва бурчларига эга бўлиш лаёқати (ҳуқуқ лаёқати) тенг равишда эътироф этилади.

Давлат ва шахснинг ўзаро масъуллиги тамойилининг асосий жиҳатлари, фуқаролик ҳуқуқидаги хусусий ишларга бирор-бир кишининг ўзбошимчалик билан аралашishiга йўл қўйилмаслиги, фуқаролик ҳуқуқлари тўсқинликсиз амалга оширилиши, бузилган ҳуқуқлар тикланиши, уларнинг суд орқали ҳимоя қилиниши тамойилларида ифодаланади.

Тармоқлараро ҳуқуқ тамойиллари икки ёки ундан ортиқ ҳуқуқ тармоқларига хос бўлади. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 53-моддасига асосан, барча мулк шакллариининг тенг ҳуқуқлилиги ва ҳуқуқий жиҳатдан баб-баравар муҳофаза этилиши кафолатланган. Бу барча мулк шакллариининг тенг ҳуқуқлилиги ҳам Конституциявий ҳуқуқ ҳам фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари ҳисобланади.

Соҳавий тамойиллар муайян ҳуқуқ соҳаси учун хос ҳисобланади. Фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари ҳам соҳавий тамойиллар ҳисобланади. Мамлакатимиз мустақилликка эришганидан сўнг иқтисодиётда бозор муносабатларининг жорий қилиниши оқибатида фуқаролик қонун ҳужжатлари бозор муносабатлари тамойиллари асосида шакллантирилди ва у ФК ва бошқа фуқаролик қонун ҳужжатлари нормаларига сингдирилди. Шу маънода фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари бозор қонуниятларига хос қоидаларни ўзида мустаҳкамлади.

Амалдаги фуқаролик қонунчилигида ифодаланган фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари моҳияти Ўзбекистон Республикасининг аввалги тоталитар жамият қурилишидан янги халқпарвар демократик жамият қуришга ўтиши давлат мулкини эгаллаган монополия ҳолатидан воз кечишлик, жамиятда хусусий мулкчилик жорий этилиши, бозор муносабатларининг шаклланиши, маъмурий-бўйруқбозлик методининг қўлланилмаслиги ва иқтисодиёт

тизимида демократик метод ва шакллардан фойдаланиш ҳуқуқнинг ўтмишдаги баъзи тамойилларидан воз кечишга, демократик жамиятнинг эҳтиёжларига жавоб берадиган тамойилларнинг пайдо бўлишига фуқаролик ҳуқуқининг амалда бўлган тамойилларининг характери ва ўзгартиришига сабаб бўлганлигини таъкидлайди²⁵.

Фуқаролик қонун ҳужжатлари улар томонидан тартибга солинадиган муносабатлар иштирокчиларининг тенглигини эътироф этишга, мулкнинг дахлсизлигига, шартноманинг эркинлигига, хусусий ишларга бирор-бир кишининг ўзбошимчалик билан аралашушига йўл қўйилмаслигига, фуқаролик ҳуқуқлари тўқинликсиз амалга оширилишини, бузилган ҳуқуқлар тикланишини, уларнинг суд орқали ҳимоя қилинишини таъминлаш зарурлигига асосланиши белгиланди (ФКнинг 1-моддаси).

Фуқаролик-ҳуқуқий тамойиллар фуқаролик ҳуқуқи предмети доирасидан келиб чиқиб бошқа ҳуқуқ соҳалари тамойилларидан фарқланади. Айнан ушбу хусусиятни инобатга олган ҳолда фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари унинг предметини ташкил қилувчи кўп қиррали мулк, мулк билан боғлиқ ва мулк билан боғлиқ бўлмаган шахсий ва ташкилий-ҳуқуқий муносабатларнинг хусусиятлари билан ифодаланади.

Фуқаролик ҳуқуқининг тамойиллари ижтимоий муносабатларни фуқаролик-ҳуқуқий тартибга солишнинг асосий негизлари билан боғлиқдир, улар фуқаролик қонунчилигида акс этиб, унинг ўзига хос хусусиятларини ифода этади.

Айрим адабиётларда фуқаролик ҳуқуқининг тамойиллари фуқаролик ҳуқуқи қонунчилигида мустақамланган ва бевосита ижтимоий муносабатларни фуқаролик-ҳуқуқий тартибга солишда татбиқ этиладиган, фуқаролик қонун ҳужжатлари ва улардаги нормалар учун дастур вазифасини ўтайдиган раҳбарий қоидалар, бошланғич асослар ва умумий негизлар тушунчаси билан боғланади²⁶.

Фуқаролик ҳуқуқининг соҳавий-асосий тамойиллари қуйидагилардан иборат:

1) *Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда иштирок этувчи тарафларнинг тенг ҳуқуқлилиги*. Бу тамойил ФКнинг 1-моддасида ўз ифодасини топган.

Иштирокчиларнинг тенглиги масаласи фуқаролик ҳуқуқининг ҳуқуқ соҳаси сифатидаги энг асосий хусусияти сифатида баҳоланади. Мазкур тамойил фуқаролик-ҳуқуқий муносабатда қатнашаётган ҳар қандай субъектнинг бошқа субъект билан бир хилдаги ҳуқуқларга ва ҳуқуқий имкониятларга, ҳуқуқий ҳолатга эгаллигини англатади.

Фуқаролик ҳуқуқи иштирокчилари уларнинг ҳуқуқий ҳолати қандай бўлишидан қатъи назар тенг ҳуқуқлидирлар. Бундай тенглик муносабат

²⁵Раҳмонкулов Ҳ.Р. Фуқаролик ҳуқуқининг предмети, методи ва тамойиллари.-Тошкент: ТДЮИ, 2003. -35-36 б.

²⁶ Мухаммадиев А.А. Фуқаролик ҳуқуқи тамойилларининг амал қилиши. –Тошкент: ТДЮИ, 2007. -16 б.

иштирокчиларининг фуқаролик ҳуқуқи субъекти сифатида барча учун тенг ҳажмда ҳуқуқ лаёқати билан таъминланишига асосланади²⁷.

Иштирокчилар тенглиги тамойили субъектлар учун бир хилдаги ҳуқуқий тартиб белгиланганлигида ҳам ўз ифодасини топади. Бунда қонун чиқарувчи фуқаролик ҳуқуқининг субъектлари учун бир хилдаги ҳуқуқий тартибни белгилайди. Яъни, фуқаролик ҳуқуқининг бир субъекти иккинчисидан устун қўйилмайди. Фуқаролик ҳуқуқининг субъектлари ҳисобланган фуқаролар, юридик шахслар ва давлат бир хилдаги ҳуқуқий тартибга эга. Масалан, ФКнинг 79-моддасига мувофиқ, давлат фуқаролик қонун ҳужжатлари билан тартибга солинадиган муносабатларда уларнинг бошқа иштирокчилари билан барабар асосларда иштирок этади.

Иштирокчиларнинг тенглиги иқтисодий мустақил ва бир-бирига қарам бўлмасдан фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларга киришишлиги билан характерлидир. Бу тамойилга мувофиқ ҳеч қайси субъект иккинчисига қараганда имтиёзларга эга бўлмайди ёки қонун ҳужжатлари унга имтиёзли ҳуқуқларни бермайди. Фақатгина қонун ҳужжатларида назарда тутилган баъзи истисноларда шахсларнинг имтиёзли ҳуқуқлари белгиланади.

2) *барча мулк шакллариининг тенглиги ва ҳуқуқий томондан баб-барабар муҳофаза қилиниши*. Мазкур тамойил Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 53-моддаси ва Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 116-моддасида бевосита мустаҳкамлаб қўйилган.

Маълумки, мулк шакллари хусусида сўз кетганда аввало Ўзбекистон Республикасининг “Ўзбекистон Республикасида мулкчилик тўғрисида”ги қонунида белгиланган мулк шакллари ва ФКда белгиланган мулк шакллари ҳақида тўхталиб ўтиш лозим. “Ўзбекистон Республикасида мулкчилик тўғрисида”ги қонуннинг 5-моддасида мулкнинг бешта мустақил шакли (хусусий мулк, ширкат (жамоа) мулки, давлат мулки, аралаш мулк, бошқа давлатлар, халқаро ташкилотлар, юридик ва жисмоний шахсларнинг мулки) ажратиб кўрсатилгани ҳолда ундан 7 йил ўтгач, амалга кирган ФКда мулкнинг иккита шакли (хусусий ва оммавий мулк) кўрсатиб ўтилган. “Ўзбекистон Республикасида мулкчилик тўғрисида”ги қонун ва ФКдаги бу номуносиваблик ҳақида шуни айтиб ўтиш лозимки, мулкнинг шакллари нечталигидан ва шаклларга ажратилиш қайси асосларга кўра амалга оширилишидан қатъи назар уларнинг тенглиги ва қафолати бир хилдир.

Мулк шакллариининг тенглиги тамойили мамлакатда амал қилувчи ҳуқуқий нормаларда мулк шаклларига нисбатан ҳуқуқий режим ва ҳуқуқий муҳофазанинг бир хилдагилигини, амал қилишининг ҳуқуқий қафолатларининг тенглигини англатади.

Турли мулк шакллариининг ҳуқуқий томондан баб-барабар муҳофаза қилиниши ФК ва мустақил фуқаролик ҳуқуқининг ўзига хос ютуқларидан бири саналади. Зеро собиқ Иттифоқ фуқаролик ҳуқуқида социалистик мулкни ҳар томонлама, барча чоралар билан қўриқлаш тамойили мавжуд

²⁷ Раҳмонқулов Ҳ.Р. Фуқаролик ҳуқуқининг предмети, методи ва тамойиллари.- Тошкент: ТДЮИ, 2003. -37 б.

эди²⁸. Ва мазкур тамойилга асосан социалистик мулкни муҳофаза қилишга устуворлик берилар эди. Эндиликда ҳеч қандай мулк шаклини амалда бўлишига ва муҳофаза қилинишига устуворлик берилмайди. Мулк шакллариининг тенглиги ва бир хил муҳофаза қилиниши иқтисодий ислохотларни амалга оширишда муҳим ўрин эгаллайди.

3) *мулкий муносабатларнинг мафкуравий муносабатлардан ажратилганлиги*. Ўтмишда иқтисодий, шу жумладан, мулкий муносабатларни тартибга солишда ҳар хил мафкуравий қолиплар ва ақидалардан келиб чиқилган эди. 1963 йилги Гражданлик кодексининг 119-моддаси ҳам тўлиқ равишда собиқ Совет Иттифоқидаги давлат сиёсати мафкурасини амалда қўллаб, фуқаролар мол-мулкининг қатъий чегараси, миқдори ва объектлари доирасини белгиланганди. “Иқтисодий мақбулликдан сиёсий конъюнктуравий манфаатларнинг устун келиши собиқ Иттифоқ халқ хўжалигини парокандалик ёқасига, иқтисодий ва ижтимоий муносабатларнинг жиддий бузилишига, ишлаб чиқаришнинг техника жихатдан қолоқлигига олиб келди”²⁹. Ҳудди шу сабабли ҳам Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 12-моддасида ҳеч қандай мафкура давлат мафкураси сифатида ўрнатилиши мумкин эмас, деб кўрсатилди;

4) *қонунда нимаки тақиқланмаган бўлса, рухсат берилади*. Бу тамойил фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар иштирокчиларининг эркинлиги, ташаббускорлигини кафолатлайди. Қонунда нимаки тақиқланмаган бўлса, рухсат бериш тамойили фуқаролик ҳуқуқи субъектларининг нафақат қонунда кўрсатилган ҳаракатларни амалга ошириш балки, қонунда белгиланган бўлса ҳам лекин, қонун билан тақиқланмаган ҳар қандай ҳаракатни амалга оширишлари имконини беради. Лекин, шу ўринда бундай ҳаракатларнинг ахлоқ меъёрларига ҳам зид келмаслиги лозимлигини айтиб ўтиш жоиз. Фуқаролик кодексининг 8-моддасига мувофиқ, фуқаролик ҳуқуқининг субъектлари нафақат қонунда назарда тутилган шартномалар ва бошқа битимларни, лекин унга зид бўлмаган шартномалар ҳамда бошқа битимларни тузишлари мумкин.

Фуқаролик ҳуқуқида бундай тамойил (қонунда нимаки тақиқланмаган бўлса рухсат берилади)нинг мавжудлиги фуқаролик-ҳуқуқий муносабат иштирокчиларига эркинлик ва ташаббус бериши билан бирга иқтисодиётнинг ривожланишига хизмат қиладиган янги ҳуқуқий муносабатларни, қолаверса, ҳуқуқий институтларни вужудга келишини таъминлайди.

Қонунда нимаки тақиқланмаган бўлса, барчасига рухсат берилиши тамойили, субъектлар ҳаракати доирасини кенгайтиради. Ҳуқуқий адабиётларда “қонунда нимаки тақиқланмаган бўлса, рухсат берилиши” фуқаролик-ҳуқуқий тартибга солишнинг ихтиёрийликка йўналтирилганлиги тамойили³⁰ ёки фуқаролик ҳуқуқида диспозитивлик тамойили³¹нинг битта қонидаси сифатида кўрилиш ҳолатлари мавжуд.

²⁸ Зокиров И.Б. Ўзбекистон ССРнинг гражданлик ҳуқуқи. 1-қисм. – Тошкент: Ўқитувчи, 1988. – 12 б.

²⁹ Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиклол ва тараққиёт йўли. – Тошкент: Ўзбекистон., 1992. – 48 б.

³⁰ Гражданское право. Т.1. Под.ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. – М.: Проспект., 2003. – 26 с.

Мазкур тамойилнинг нормаларга мужассам бўлган ҳолда амалда ишлаши бозор иқтисодиётини янада ривожлантиришга хизмат қилади. Зеро, бозор иқтисодиёти эркин қонунда тақиқланмаган ҳаракат, тадбиркорлик ва хусусий мулкни кенг қарор топишида ташаббускорлик ҳамда фаолликни талаб этади. Бу тамойил орқали фуқаролик ҳуқуқи субъектлари бир қатор эркинликлардан фойдаланади. Масалан, фуқаролар ва юридик шахслар ҳуқуқ лаёқатига эга бўлиб қонун ҳужжатларида тақиқланмаган ҳар қандай фаолиятни амалга оширишлари мумкинлиги (ФКнинг 18, 41-моддалари).

5) *фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар иштирокчилари мулкнинг дахлсизлиги*.. Бу қоида ФКнинг 1-моддасида ўз ифодасини топган. Шу билан бирга, ФКнинг 166-моддасига мувофиқ, мулк дахлсиздир ва қонун билан қўриқланади. Мулкнинг дахлсизлиги мулкдорга қарши турган барча субъектларнинг мулк ҳуқуқини бузишидан ўзларини сақлашларидан иборат. Бу ерда “мулкдорга қарши турган” иборасини муайян мулкнинг соҳиби бўлмаган ҳар қандай бошқа шахс сифатида тушуниш лозим. Бундай субъектлар (шахслар) ўзганинг мулкига нисбатан қонун ҳужжатларида белгиланган “ўзларини сақлаш”ни амалга оширсалар, мулкнинг дахлсизлиги тамойилига амал қилган бўладилар.

Мулкдор ўзининг мулк ҳуқуқини, ким томонидан бўлмасин, ҳар қандай бузишни бартараф этишни талаб қилишга ҳақли.

Фуқаролик ҳуқуқининг бошқа тамойиллари каби мулкнинг дахлсизлиги тамойили ҳам мутлоқлик характериға эга эмаслигини назарда тутиб, ФКнинг 166-моддаси 2-қисми, мулкдорнинг мол-мулкни олиб қўйишга, шунингдек унинг ҳуқуқларини чеклашга фақатгина қонунда назарда тutilган ҳоллардагина йўл қўйилиши мумкинлигини белгилайди;

б) *қонуний асосларға эга бўлмасдан туриб, ҳеч ким иштирокчиларнинг хусусий ишларига ўзбошимчалик билан аралашмаслик тамойили*.

Фуқаролик ҳуқуқи учун муҳим аҳамиятға эга бўлган асосий тамойиллардан бири ҳисобланган хусусий ишларға ўзбошимчалик билан аралашишға йўл қўйилмаслиги тамойили фуқаролик ҳуқуқи субъектлари ўз ҳуқуқ ва мажбуриятларини амалға оширишларидаги ҳаракатлар бевоситалиги ва узлуксизлигини таъминлайди. Маълумки, фуқаролик ҳуқуқида фуқаролик муомаласи иштирокчиларининг хусусий манфаатлари асосий ўринни эгаллайди. Шунинг учун қонун чиқарувчи ана шу манфаатлар устунлигини кафолатлаш мақсадида ФКнинг 1-моддасидаёқ, мазкур тамойилни мустаҳкамлайди. Бундан ташқари ушбу тамойил бошқа қонун ҳужжатларида ҳам алоҳида қоида билан белгилаб қўйилиши мумкин. Масалан, Ўзбекистон Республикасининг “Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида”ги 2000 йил 25 майдаги қонунининг 34-моддасига мувофиқ, давлат органлари ва уларнинг мансабдор шахслари тадбиркорлик фаолияти субъектларининг қонун ҳужжатларига мувофиқ амалға оширилаётган фаолиятиға аралашишға ҳақли эмас.

³¹ Раҳмонқулов Ҳ.Р. Фуқаролик ҳуқуқининг предмети, методи ва тамойиллари. -Тошкент: ТДЮИ. 2003.-43 б, Мухаммадиев А.А. Фуқаролик ҳуқуқи тамойилларининг амал қилиши. -Тошкент: ТДЮИ, 2007. -Б. 59-60.

Бундай аралашув ФКнинг 1-моддаси талабларига зид бўлиб, ноқонуний ҳаракат ҳисобланади. Албатта, қонун ҳужжатларида кўзда тутилган аралашув (хусусий ишларга) бундан мустаснодир.

7) *фуқаролик ҳуқуқларининг тўсқинликсиз амалга оширилиши* (ФКнинг 1-моддаси). Фуқаролик-ҳуқуқий муносабат иштирокчилари ўз фуқаролик ҳуқуқларини амалга оширишда ҳар қандай тўсқинликларни бартараф этилишини талаб қилишга ҳақли. Қонун ҳужжатларидаги баъзи чеклашларнинг мавжуд бўлиши бу тамойилнинг аҳамиятига путур етказмайди. Чунки ҳуқуқ субъектига берилган, ҳуқуқ субъектларининг ўз ҳуқуқини амалга ошира олиш имкониятига эга бўлишлари, бу ҳуқуқлар мавжудлигининг асосий мезонидир. Фуқаролик ҳуқуқини тўсқинликсиз амалга ошириш фуқаролик қонунчилигининг барча нормалари мазмунига сингдирилган ва батафсил тарзда ФКнинг 9-моддасида кўрсатиб ўтилган. Унга мувофиқ, фуқаролар ва юридик шахслар ўзларига тегишли бўлган фуқаролик ҳуқуқларини, шу жумладан уларни ҳимоя қилиш ҳуқуқини ҳам ўз хоҳишларига кўра тасарруф этадилар. Фуқаролар ва юридик шахсларнинг ўз ҳуқуқларини амалга оширишдан воз кечиши бу ҳуқуқларнинг бекор қилинишига олиб келмайди, қонунда назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно.

Фуқаролик ҳуқуқларини амалга ошириш бошқа шахсларнинг ҳуқуқларини ҳамда қонун билан қўриқланадиган манфаатларини бузмаслиги шарт. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлари иштирокчиларининг ҳалол, оқилона ва адолат билан ҳаракат қилиши назарда тутилади. Фуқаролар ва юридик шахслар ўз ҳуқуқларини амалга оширишда жамиятнинг маънавий тамойиллари ва ахлоқий нормаларини ҳурмат қилишлари, тадбиркорлар эса – иш одоби қоидаларига ҳам риоя этишлари керак. Фуқаролар ва юридик шахсларнинг бошқа шахсга зарар етказишга, бошқача шаклларда ҳуқуқни суиистеъмол қилишга, шунингдек ҳуқуқни унинг мақсадига зид тарзда амалга оширишга қаратилган ҳаракатларига йўл қўйилмайди.

Фуқаролик ҳуқуқларини амалга ошириш улар иштирокчиларининг фаолиятида юз бериши мумкин бўлган ҳар қандай тўсиқларни тадбиркорлик ва бошқа қонун билан ман қилинмаган иқтисодий фаолият соҳаларида дуч келиши мумкин.

8) *фуқаролик-ҳуқуқий муносабат иштирокчиларининг бузилган ҳуқуқларининг тикланиши* (ФКнинг 1-моддаси). Фуқаролик ҳуқуқи биринчи навбатда ҳуқуқий муносабат иштирокчисининг бузилган ҳуқуқларининг аввалги ҳолатига қайтарилишига қаратилади (мулкни натура ҳолида қайтариш, бузилган шахсий ҳуқуқни тан олиш ва ҳ.к.). Шу сабабли ҳам фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик ҳуқуқбузарнинг шахсига эмас, етказилган зарарни қоплаш мақсадида ундириш мумкин бўлган мулкига қаратилади. Зарар деганда, ҳуқуқи бузилган шахснинг бузилган ҳуқуқини тиклаш учун қилган ёки қилиши лозим бўлган харажатлари, унинг мол-мулки йўқолиши ёки шикастланиши (ҳақиқий зарар), шунингдек бу шахс ўз ҳуқуқлари бузилмаганида одатдаги фуқаролик муомаласи шароитида олиши мумкин бўлган, лекин ололмай қолган даромадлари (бой берилган фойда) тушунилади.

Агар қонун ёки шартномада зарарни камроқ миқдорда тўлаш назарда тутилмаган бўлса, ҳуқуқи бузилган шахс ўзига етказилган зарарнинг тўла қопланишини талаб қилиши мумкин.

Бузилган ҳуқуқни тиклаш ва ҳуқуқни бузадиган ёки унинг бузилиши ҳавфни туғдирадиган ҳаракатларнинг олдини олиш ФКнинг 11-моддасига асосан фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоя қилиш усуллари таркибига ҳам киритилган. Бузилган ҳуқуқларни тикланиши, амалдаги мумкин бўлмаган ҳоллардагина, тарафлар талабини қаноатлантиришнинг бошқа усуллари қўлланилади.

9) *фуқаролик-ҳуқуқий муносабат иштирокчилари ҳуқуқларининг суд орқали ҳимоя қилинишини таъминлаш* (ФКнинг 1-моддаси). Фуқаролик-ҳуқуқий муносабат иштирокчилари ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун ўз талабини махсус орган – суд орқали билдиришга ҳақли ва бу ҳуқуқ қонун билан кафолатланади.

Ўзбекистон Республикасининг “Судлар тўғрисида”ги қонуннинг 9-моддасига асосан, Ўзбекистон Республикаси фуқаролари, чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар давлат органлари ва бошқа органларнинг, мансабдор шахсларнинг ҳар қандай ғайриқонуний хатти-ҳаракатларидан (қарорларидан), шунингдек ҳаёти ва соғлиғи, шаъни ва кадр-қиммати, шахсий эркинлиги ва мол-мулки, бошқа ҳуқуқ ва эркинликларига тажовузлардан суд ҳимоясида бўлиш ҳуқуқига эга. Корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар ҳам суд ҳимоясида бўлиш ҳуқуқига эгадир³².

Фуқаролик ҳуқуқлари ҳимоя қилиш борасида судга мурожаат этишда судловлиликка алоҳида эътибор берилади. Фуқаролик ҳуқуқлари процессуал қонунлар ёки шартномада белгилаб қўйилганидек, ишлар қайси судга тааллуқли бўлишига қараб, суд, хўжалик суди ёки ҳакамлик суди томонидан ҳимоя қилинади. Умумий судларга қуйидаги ишлар тааллуқли:

1) тарафлардан ҳеч бўлмаганда биттаси фуқаро бўлган низоларга доир ишлар, қонунда бундай низоларни ҳал қилиш хўжалик суди ёки бошқа органларга топширилган ҳоллар бундан мустасно;

2) ФПКнинг 279-моддасида санаб ўтилган алоҳида тартибда қўриладиган ишлар (юримдик аҳамиятга эга бўлган фактларни аниқлаш тўғрисидаги ишлар; фуқарони бедарак йўқолган, деб топиш ва фуқарони ўлган, деб эълон қилиш тўғрисидаги ишлар; фуқарони муомала лаёқати чекланган ёки муомалага лаёқатсиз деб топиш тўғрисидаги ишлар; мол-мулкни (ашёни) эгасиз деб топиш тўғрисидаги ишлар; тақдим этувчига деб берилган ҳужжатлар йўқолган тақдирда, улар бўйича ҳуқуқларни тиклаш тўғрисидаги ишлар (чақириб иш юритиш));

3) қонун билан судларнинг ваколатига берилган бошқа ишлар (ФПКнинг 31-моддаси)³³.

Хўжалик судига қуйидаги ишлар тааллуқлидир:

1) иқтисодиёт соҳасида юримдик шахслар, юримдик шахс тузмаган ҳолда тадбиркорлик фаолиятини амалга ошираётган ва яқка тартибдаги тадбиркор

³² Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2001, №1-2, 10-модда

³³ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1997. 9-сонга илова

мақомини қонунда белгиланган тарзда олган фуқаролар ўртасидаги фуқаровий, маъмурий ва бошқа ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган низоларга доир ишлар;

2) иқтисодиёт соҳасида ташкилотлар ва фуқароларнинг ҳуқуқлари вужудга келиши, ўзгариши ёки бекор бўлиши учун аҳамиятга эга бўлган фактларни аниқлаш тўғрисидаги ишлар;

3) ташкилотлар ва фуқароларнинг банкротлиги тўғрисидаги ишлар.

Қонун билан хўжалик судига тааллуқли ишлар жумласига бошқа ишлар ҳам киритилиши мумкин (Хўжалик процессуал кодексининг 23-моддаси)³⁴.

Ҳакамлик судлари фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларидан келиб чиқувчи низоларни, шу жумладан тадбиркорлик субъектлари ўртасида вужудга келувчи хўжалик низоларини ҳал этади ("Ҳакамлик судлари тўғрисида"ги қонуннинг 9-моддаси)³⁵.

Айрим ҳолларда фуқаролик ҳуқуқлари маъмурий тартибда ҳам ҳимоя қилиниши мумкин. Лекин маъмурий тартибда қабул қилинган қарор устидан судга шикоят қилиш мумкинлиги ФКнинг 10-моддасида мустаҳкамланган.

10) *шартнома тузиш эркинлиги* (ФК 1-354-моддалар). Фуқаролар (жисмоний шахслар) ва юридик шахслар ўз фуқаролик ҳуқуқлари ҳамда бурчларига ўз эрқларига мувофиқ эга бўладилар, ўз манфаатларини кўзлаб амалга оширадилар.

ФКнинг 354-моддасида эса, ушбу тамойилнинг мазмуни очиб берилган. Шартномалар эркинлиги тамойилини қуйидаги учта ҳолатни ажратиб кўрсатиш орқали тушуниш мумкин:

1) субъектнинг шартнома бўйича ўз контрагенти, яъни шартнома бўйича шеригини танлаш эркинлиги;

2) шартнома предмети, яъни айнан қандай ҳолат юзасидан шартнома тузишни танлаш эркинлиги;

3) шартнома шартларини танлаш эркинлиги.

Ушбу учала ҳолатни амалга оширишда субъектга ҳеч қандай ноқонуний таъсир ўтказмаслик лозим бўлади. Баъзи ҳолларда юқоридаги ҳолатлар субъектга қонуний таъсир ўтказиш орқали унинг хоҳиш-иродасини бошқа томонга ўзгартириш орқали амалга оширилади. Шартномалар эркинлиги тамойилига нисбатан бундай чеклов фақатгина қонун ҳужжатларида кўзда тутилган ҳолларда татбиқ этилади (ФК, 377-модда).

Улар шартнома асосида ўз ҳуқуқлари ва мажбуриятларини белгилашда ҳамда қонунга зид бўлмаган ҳар қандай шартнома шартларини белгилашда эркиндирлар;

11) *Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида товарлар, хизматлар ва молиявий маблағларни эркин ҳаракатда бўлиши* (ФК 1-моддаси). Бу тамойил бозор иқтисодиёти учун муҳим бўлган моддий неъматларнинг эркин ҳаракатланиши ҳисобига товар-пул муносабатларини тезлашишини амалга оширишга хизмат қилади. Маълумки, иқтисодий

³⁴ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1997, 9-сон, 234-модда

³⁵ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2006, 42-сон, 416-модда.

ривожланиш ва маъмурий-худудий тузилмаларнинг географик жойлашиши, муайян турдаги товарлар тақсимотининг номутаносиблигига сабаб бўлади. Мазкур тамойил ана шу номутаносибликни бартараф этишда етакчи ўринни эгаллайди.

Шунинг учун ҳам фақатгина ҳавфсизликни таъминлаш, инсонларнинг ҳаёти ва соғлиғини ҳимоя қилиш, табиатни ва маданий бойликларни муҳофаза қилиш учун зарур бўлганда, товарлар ва хизматлар ҳаракатда бўлишини чеклаш қонун ҳужжатларига мувофиқ жорий этилиши мумкин.

Фуқаролик ҳуқуқида ҳўжалик ҳисоби тамойили фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларида, масалан, етказилган маҳсулотлар ёки бажарилган ишлар учун келишилган нархлар бўйича ҳақ тўлашда, шартномаларни бажармаганлик ёки кечиктириб бажарганлик ёхуд сифатсиз бажарганлик учун санкциялар белгилашда ифодаланади.

Булардан ташқари айрим ҳуқуқий институтлар, жумладан, мажбурият ҳуқуқи, мулк ҳуқуқи, муаллифлик ҳуқуқи, ворислик ҳуқуқи институти ҳам ўз тамойилларига эга.

3. Фуқаролик ҳуқуқи тизими

Фуқаролик ҳуқуқи ҳам ўз навбатида муайян тизимлаштирилади, аynи вақтда унинг ўзи ҳам хусусий ҳуқуқ тизимига киради.

Бундай тизимлаштириш таркибий қисмларга ажратиш учун асос бўлиб, бутун тармоқ учун хос бўлган асосий, умумий қоидалар – умумий қисмни ажратиш ҳисобланади. Фуқаролик ҳуқуқининг Умумий (биринчи) қисми фуқаролик ҳуқуқлари тушунчаси, уларнинг вужудга келиши, амалга оширилиши ва ҳимоя қилиниши, фуқаролик муомаласи субъектлари, объектлари, шунингдек муддатлар тўғрисидаги асосий қоидаларни ҳамда барча фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларга қўлланиладиган умумий тартибдаги бошқа баъзи нормаларни ўз ичига олади. Ушбу ҳолатлар тизими фуқаролик ҳуқуқи тизимини шакллантириши, ўқув-назарий ва аynи вақтда ҳуқуқни қўллаш бўйича муҳим аҳамиятга эга, чунки уни умумий (биринчи) қисм таркибига кирувчи қоидалар бошқа барча фуқаролик-ҳуқуқий нормаларни қўллашда у ёки бу даражада ҳисобга олинади.

Шу нуқтаи назардан қараганда, фуқаролик ҳуқуқининг Умумий (биринчи) қисмга кирмаган барча нормалар фуқаролик ҳуқуқининг Махсус (иккинчи) қисмига мансубдир деб айтиш мумкинми? – деган савол туғилиши табиий. Бироқ бир қарашда мантиқий жиҳатдан тўғри бўлган бу қоида фуқаролик ҳуқуқига нисбатан тўла қўлланмайди. Шу сабабли ҳам гарчи, ФК икки қисмга бўлинса ҳам, иккинчи қисми Махсус қисм деб номланмаган. ФКнинг умумий қоидаларидан ташқарида бўлган нормалар мазмунан ранг-баранг ва ҳажми жиҳатдан ниҳоятда улкан ҳисобланади. Бу эса уларни янада кенгайтирилган ҳолда тизимлаштирилишини талаб этади. Шу сабабли ҳам агарда, олдин ҳуқуқ тармоғи қисмларга ва институтларга бўлинадиган бўлса, эндиликда табақаланиш тизими ҳамда поғоналари кенгайди ва кўпайди. Эндиликда фуқаролик ҳуқуқини кичик тармоқларга тизимлаштириш қўлланмоқда. Кичик тармоқ – бу бир турдаги гуруҳларга кирувчи

муносабатларни тартибга солувчи ва ўзининг умумий қоидаларига эга бўлган нормаларни йирик-йирик гуруҳлари бўлиб ҳисобланади.

Бугунги кунда фуқаролик-ҳуқуқий нормаларни бешта кичик тармоқларга бўлиш қабул қилинган.

Булар жумласига:

а) мулк ҳуқуқи ва бошқа ашёвий ҳуқуқлар (баъзи адабиётларда уни ашёвий ҳуқуқ, деб ҳам атайдилар). Ушбу кичик тармоқ мулкীয় муносабатлар иштирокчиларига ашёлар (мол-мулклар) тегишлилигини, мансублигини расмийлаштиради, бу тегишлилик эса мулкীয় муомаланинг шарті ёхуд натижаси (оқибати) сифатида намоён бўлади;

б) мулкীয় муомаланинг ўзини расмийлаштирувчи мажбурият ҳуқуқи. Мажбурият ҳуқуқи ҳам ўз навбатида шартномалар ҳуқуқи ва деликт ҳуқуқи каби кичик тармоқларга бўлинади. Уларнинг ҳар иккаласи учун ҳам ягона, умумий бўлган Умумий қисм мавжуд. Шартнома мажбуриятлари ҳам ўз навбатида мол-мулкни ашёвий ҳуқуқ асосида топшириш, фойдаланиш учун бериш, ишларни бажариш, хизматлар кўрсатиш, биргаликдаги фаолият бўйича мажбуриятларга бўлинади. Мажбуриятлар ичида бир томонлама ҳаракатлар (битимлар)дан келиб чиқадиган мажбуриятлар ҳам алоҳида ажралиб туради. Бузилган ҳуқуқни муҳофаза қилишга қаратилган мажбуриятлар деликт (зарар етказишдан келиб чиқадиган) мажбуриятларга ва асоссиз бойишдан келиб чиқадиган мажбуриятларга бўлинади. Умуман олганда, мажбурият ҳуқуқи фуқаролик ҳуқуқининг энг пухта тизимлаштирилган қисми ҳисобланади. Ушбу қисм ўз ҳажми бўйича ҳам беқиёсдир. У ФКнинг 20-бобидан то 58-бобига қадар бўлган нормаларни (234-1030-моддалар) қамраб олган;

в) мутлоқ ҳуқуқлар деб аталмиш кичик тармоқ интеллектуал мулк бўйича нормалар мажмуини ташкил этади. Унинг таркибига ижодий фаолият маҳсуллари (ихтиролар, фойдали моделлар, саноат намуналари, селекция ютуқлари, интеграл микросхемалар топологияси, компьютер дастурлари, муаллифлик ва турдош ҳуқуқлар объектларига нисбатан ҳуқуқларни расмийлаштириш, фуқаролик муомаласида уларнинг амал қилиши, ушбу номоддий объектлардан фойдаланиш ҳуқуқীয় режимини белгиловчи фуқаролик-ҳуқуқীয় нормалар киради. Айни вақтда фуқаролик муомаласи иштирокчиларини, товарлар, ишлар ва хизматларни шахсийлаштириш (индивидуаллаштириш) воситаларига нисбатан ҳуқуқларни вужудга келиши, амал қилиши бекор бўлиши ва ҳуқуқীয় ҳимоя қилиш бўйича муносабатларни тартибга солувчи фуқаролик-ҳуқуқীয় меъёрлар ҳам ушбу кичик тармоқ таркибига киради. Бундай индивидуаллаштириш воситалари бўлиб фирма номи, товар белгиси, товар чиқарилган жой номига бўлган ҳуқуқлар ҳисобланади;

г) фуқаро вафот этган тақдирда унинг мол-мулки ва мулкীয় ҳуқуқлари бошқа шахсларга (яъни, васият бўйича ёки қонун бўйича унинг меросхўрларига) ўтишини тартибга солувчи нормалар мажмуидан иборат бўлган ворислик ҳуқуқи;

д) сўнги вақтларда номоддий неъматларни (шахсий-номулкий ҳуқуқларни) ҳимоя қилишни тартибга солувчи нормалар мажмуи ҳам фуқаролик ҳуқуқининг кичик тармоғи сифатида қаралиши тўғрисида нуктаи назарлар ҳам илгари сурилмоқда³⁶. Ушбу кичик тармоқ жисмоний ва юридик шахсларни шаъни, кадр-қиммати ва ишбилармонлик обрўси, фуқароларнинг ҳаёти, соғлиги, шахсий дахлсизлиги, уларнинг хусусий ҳаёти, эрк-мухториятини таъминловчи ҳуқуқлар ва шу кабиларни вужудга келиши, уларни амалга ошириш, ҳуқуқий муҳофаза қилиш бўйича фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларни тартибга солади. Шартли равишда бу туркумга кирувчи ҳуқуқларни шахсий ҳуқуқлар, деб номлаш ўринли бўлур эди.

Фуқаролик ҳуқуқи тизимида кичик тармоқлар ўз навбатида институтларга бўлинади. Ҳуқуқ институти деганда унчалик йирик бўлмаган бир турдаги ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи нормалар йиғиндиси, яъни мажмуи тушунилади. Ҳар бир кичик тармоқ ўз навбатида ҳуқуқ институтларига бўлинади. Масалан, мажбурият ҳуқуқи кичик тармоғи алоҳида шартномалар мажбуриятлари институтларига – олди-сотди, ижара, пудрат ва шу кабиларга бўлинади. Мулк ҳуқуқи ва бошқа ашёвий ҳуқуқлар кичик тармоғи ҳам ўз навбатида мулк ҳуқуқи, чекланган ашёвий ҳуқуқлар, уларни ҳимоя қилишнинг ашёвий-ҳуқуқий усуллари институтларига бўлинади.

Фуқаролик-ҳуқуқий институтлар ҳам ўз навбатида янада бўлақларга бўлинган ҳолда муайян қисмларга тизимлашади. Ушбу қисмлар субинститутлар, деб аталади. Айни вақтда субинститутлар ҳам тартибга солувчи муносабатлари бир хиллиги ва ягоналиги билан ажралиб туради. Масалан, шартномавий мажбуриятлар институтлари уларнинг алоҳида айрим турлари тўғрисидаги қоидаларни қамраб олади (масалан, олди-сотди шартномаси институти қуйидаги субинститутларга бўлинади – чакана олди-сотди, маҳсулот етказиб бериш, контрактация, улгуржи олди-сотди; ижара шартномаси қуйидаги институтларга бўлинади – прокат, транспорт воситалари ижараси, корхоналар ижараси, лизинг (молия ижараси) ва ҳ.к.). Фуқаролик-ҳуқуқий институтлар ва субинститутлари ҳам ўзларининг умумий қоидаларига эга. Бу эса уларни ташкил этувчи нормаларни юридик жиҳатдан бир хиллигидан далолат беради.

Бу ўринда шуни ҳам унутмаслик лозимки, кичик тармоқнинг умумий қоидалари ушбу кичик тармоқ таркибига кирувчи тегишли институтлар қоидаларига ҳам тааллуқлидир, ушбу институт умумий қоидаларига эса унинг таркибига кирувчи субинститутлар ҳам тегишлидир. Масалан, мажбуриятлар ҳамда шартномаларнинг умумий қоидалари олди-сотди ва ижара институтларига ҳам тааллуқли бўлиб, улар ҳам ўз навбатида маҳсулот етказиб бериш ва прокат субинститутларига нисбатан ҳам оид ҳисобланади. Ўз навбатида олди-сотдининг умумий қоидалари маҳсулот етказиб бериш ва контрактацияга ҳам тегишли бўлиб, ижаранинг умумий қоидалари транспорт

³⁶ Гражданское право. Т.1. Под ред. А.Е.Суханова. –М.: Бек. 1998. 12-с.

воситалари ижараси, прокат шартномаси ва молиявий ижара шартномаларига ҳам тааллуқлидир.

Фуқаролик ҳуқуқини тавсифлашда хусусий ҳуқуқ ибораси ҳам кенг қўлланилади. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар доираси – бу энг аввало, кишиларнинг хусусий манфаатлари доирасидир. Бошқача айтганда, хусусий манфаат кишиларни фуқаролик-ҳуқуқий муносабатда ҳаракатлантирувчи кучдир. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларнинг муайян қисми кишиларнинг ўзлари томонидан тартибга солинади, чунки ҳеч қандай норматив ҳужжат ҳаётдаги барча ҳолатларни, масалан, ўзини тутишнинг энг мақбул вариантларини белгилаб бера олмайди. Албатта, норматив ҳужжатлар кишиларнинг ноинсоф шахсларни суиистеъмолликларидан, тажовузларидан муҳофаза этиш, заиф, ожизларни ҳимоя қилишни амалга оширади. Бирок давлатнинг хусусий манфаатлар соҳасига аралашуви ялпи, чегарасиз ва ўзбилармонлик билан амалга оширилмайди. Оммавий ҳокимият фуқароларнинг ҳар қандай манфаатларини ягона ҳақиқий ифодачиси ва ҳимоячиси бўлишга даъво қилмаслиги лозим. Хусусий манфаат эгаси ўз манфаати учун ўзи ҳаракат қилмоғи керак. Акс ҳолда яқин ўтмишдаги тарихий тажрибамиз далолат берганидай, давлатдан турли неъматларни кутувчиларга (олма пиш, оғзимга туш қабилда фикр юритувчи шахсларга) айланиб қоладилар, мустақил ва ташаббускор фаолият юритишга бўлган қизиқишларини йўкотадилар, бу эса охир-оқибатда давлат учун ҳам, жамият учун ҳам салбий оқибатларни вужудга келтириши мумкин. Шу сабабли хусусий манфаат хусусий ҳуқуқ тимсолида ўз ҳуқуқий негизига эга бўлиши шарт.

Бутун дунё бўйича ҳуқуқий муносабатлар нормал хусусий-ҳуқуқий ва оммавий-ҳуқуқий тартибга солишнинг мавжудлиги ва уларнинг фарқланишига асосланиши лозим. Фуқаролик ҳуқуқи ёхуд хусусий ҳуқуқ Қадимги Римдан бошлаб (*jus privatum*) хусусий ҳуқуқ соҳасини англатади, унга иштирокчиларнинг юридик тенглиги ва мустақиллиги, уларнинг хусусий мулклари дахлсизлиги, шартномалар эркинлиги, бузилган ҳуқуқ ҳамда манфаатларнинг мустақил суд орқали ҳимоя қилиниши каби хусусиятлардир.

Албатта, инсоният цивилизацияси қадимги даврдан буён ўз ривожига бекиёс мураккаб ижтимоий жараёнларни босиб ўтди, аввал техник ва ижтимоий инқилоблар, кейин илмий ва ахборот тараққиёти туфайли тубдан янги ижтимоий феноменлар вужудга келди. Буларнинг барчаси фуқаролик (хусусий) ва оммавий ҳуқуқлар тафовутларига асосланган ҳуқуқ тизимлари негизини бартараф эта олмади, уларнинг кўринишлари ўзгарди, холос.

Ҳуқуқнинг хусусий ва оммавий ҳуқуқларга кўра фарқланиши умумий сақланиб қолмоқда. Улардаги принципиал фарқлар илк бора Юстиниан Дигестларида ўз ифодасини топган эди. Қадимги Рим юристи Ульпиан оммавий ҳуқуқ Рим давлат мақомини белгилайди, хусусий ҳуқуқ эса алоҳида шахслар фойдасини кўзлайди, деб кўрсатган эди.

Оммавий ҳуқуқ ва хусусий ҳуқуқ нисбатини аниқлаш ва фарқлаш бир карашда осон туюлса ҳам, аслида мураккаб масала ҳисобланади. Гап шундаки, хусусий ҳуқуқ соҳасида ҳам қонун чиқарувчи баъзан

умуммажбурий императив нормалардан фойдаланади, бу тартибга солинаётган ҳуқуқий муносабатлар қатнашчилари ташаббускорлиги ва мустақиллигини чеклайди. Масалан, фуқаролик қонунчилиги барча юридик шахсларни рўйхатдан ўтказишни, кўчмас мулк билан боғлиқ барча битимларни ҳам давлат рўйхатида қайд этилишини шарт қилиб қўяди. Ушбу талабга риоя қилмаслик субъект ҳаракатларини юридик жиҳатдан беоқибат бўлишига олиб келади (масалан, юридик шахс вужудга келмайди, кўчмас мулкка нисбатан ҳуқуқ мавжуд бўлмайди ва ҳ.к.). Бошқа жиҳатдан олганда ҳам, оммавий ҳуқуқ соҳасида баъзан суд тартибида ҳимоя қилиш қўлланилади. Масалан, мансабдор шахсларни давлат бошқаруви ҳаракатлари ва қарорлари устидан судга шикоят бериш тартиби мавжуд. Манфаатларни суд орқали муҳофаза қилиш эса хусусий ҳуқуққа кўпроқ хосдир.

Бироқ бундай умумийлик оммавий ҳуқуқ ва хусусий ҳуқуқ ўртасидаги тафовутларни бартараф этмайди, чунки ҳар иккала ҳуқуқий “мажмуалар” соҳасидаги ҳуқуқий муносабатлар турлича ҳуқуқий режимга эгадир. Бир неча асрлар давомида ҳуқуқшунос олимлар ҳар иккала ҳуқуқий “мажмуалар” ўртасидаги фарқларни белгиловчи мезонларни аниқлашга уринганлар. Охири-оқибатда маълум бўлдики, асосий фарқлар ҳуқуқий муносабатлар табиатидан келиб чиққан ҳолда ҳуқуқни бу муносабатларга таъсир қилиш характери ва усуллари билан боғлиқ экан.

Одатда, хусусий ҳуқуқда иштирокчилар эрки-иродаси автоном (мухтор) ва улар мулкӣ жиҳатдан мустақилдирлар ёки алоҳида мол-мулкка эгадирлар. Баъзан мулкӣ муносабатларда бундай белгилар бўлмаслиги ҳам мумкин. Масалан, солиқлар йиғими ва ҳуқуқбузарлик учун жарималар солиш орқали давлат бюджетини шакллантириш бўйича муносабатлар. Бундай ҳолларда тарафлар ўртасидаги муносабатда тенглик бўлмай, аксинча, бу муносабатлар ҳокимият ва бўйсунушга асосланади, бу эса ўз навбатида тарафларнинг эрк мухториятини (ўз хоҳишига кўра иш кўришни) истисно этади. Бир томонни иккинчи томондан ҳокимият бўйича бўйсунувига асосланган бундай муносабатлар (масалан, солиқ муносабатлари, молия муносабатлари) маъмурий ҳуқуқ, молия ҳуқуқи, солиқ ҳуқуқини ёки бошқача айтганда, оммавий ҳуқуқ мажмуасининг тартибга солиш предметини ташкил этади.

Масалан, олди-сотди шартномаси бўйича сотувчи харидордан товар қийматини тўлашни талаб этса, бу талаб шартнома тузилганда харидор ўзи ушбу шартга рози эканлигига асосланади. Агарда тарафлардан бири тузилган шартномани бузса, вужудга келган низо тарафларнинг ўзаро келишуви асосида ҳал этилади ёхуд низо ечимидан манфаатдор бўлмаган учинчи томон – суд томонидан ҳал этилади. Агарда шахсга тегишли пул маблағлари солиқ сифатида ушлаб қолинаётган бўлса, бунда шахснинг розилиги умуман талаб этилмайди, пулни олиб қўйишни учинчи тарафнинг ўзи судга мурожаат қилмаган ҳолда амалга оширишга ҳақли.

Юқорида фуқаролик (хусусий) ҳуқуқий муносабатларда тарафларнинг эрк мухторияти мавжуд эканлиги таъкидланган эди. Хусусий-ҳуқуқий муносабатлар иштирокчиларининг эрк мухторияти (эрк-иродасининг

автономлиги) деганда, уларнинг мулкый муомалага киришишга нисбатан, айнан қайси контрагент билан, қандай шартлар асосида келишишга нисбатан эркин инон-ихтиёрининг мавжудлигини англатади, бундай масалалар бўйича ечимлар, қарорлар иштирокчилар томонидан ўз ташаббусларига кўра, таваккал қилиш асосида ўз мулкый масъулиятини ҳис қилган ҳолда қабул қилинади. Улар ўз ҳуқуқларини амалга ошириш ёки оширмаслик, шу жумладан, суд орқали у ёки бу мулкый талаб қўйиш масаласини ҳам ўзлари ҳал этадилар.

Нихоят, хусусий ҳуқуқий муносабатлар иштирокчилари мулкый жихатдан мустақилдирлар. Умумий қоидага кўра, улар ўз мол-мулкларига нисбатан мулкдордирлар ва худди шу сабабли олинган ҳосил-даромадларни ўзлаштиради ва айни вақтда келиб чиқадиган зарарлар ҳам уларнинг зиммасига тушади. Улар ўз мол-мулклари билан ўз мажбуриятлари бўйича мулкый муомаланинг бошқа иштирокчилари олдида жавоб берадилар. Бу эса ҳақиқий жонкуяр ва ҳисоб-китобга пухта тадбиркор бўлишга ундайди ҳамда амалда шунга мажбур қилади.

Фуқаролик (хусусий) ҳуқуқ соҳасига, шунингдек баъзи номулкый муносабатлар ҳам киради, уларнинг иштирокчилари (ушбу муносабатлар доирасида) ушбу номулкый муносабатларни амалга ошириш, расмийлаштиришда мустақилдирлар.

Хусусий ҳуқуқ тўғрисидаги таълимот нуқтаи назаридан фуқаролик ҳуқуқини фуқароларнинг, шунингдек улар томонидан ташкил этилган юридик шахсларнинг хусусий (мулкый ва номулкый) муносабатларини тартибга солувчи асосий ҳуқуқ тармоғи сифатида таърифлаш лозим бўлиб, бу ҳуқуқий муносабатлар иштирокчилар ташаббуси билан шаклланади ва уларнинг (хусусий) манфаатларини қаноатлантиришга қаратилади.

Ушбу таърифдан хусусий ҳуқуқий ва оммавий ҳуқуқий ёндашувлар ўртасидаги туб, принципиал тафовутлар яққол кўриниб турибди. Оммавий ҳуқуқий ёндашувда давлат ва жамоат (оммавий) манфаатларини амалга ошириш билан боғлиқ бўлган ҳокимият – ташкилотчилар, мажбурий асослар устунлик қилади. Хусусий-ҳуқуқий ёндашув эса, ҳўжалик фаолиятида ўзларининг (хусусий) манфаатларини амалга оширувчи иштирокчилар ташаббускорлиги ва мустақиллиги билан боғлиқ.

Албатта, иқтисодиётни, мулкый муносабатларни тартибга солишда ҳар бир ёндашув ўзининг афзалликларига ва нуқсонларига эга, шу сабабли ҳам уларнинг ҳеч бири ҳеч қачон “соф ҳолатда” қўлланилмайди. Масалан, фавқулодда вазиятларда, яъни уруш ҳолларида, табиий офатларда, оммавий ҳуқуқий асосларни кучайтирмасдан ва кенг қўлламасдан асло иложи йўқ. Бошқа томондан олганда, товарлар бозорида яккаҳокимликка (монополияга) ва ғирром рақобатга қарши кураш, истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва шунга ўхшаш бошқа вазиятларда хусусий-ҳуқуқий асосларни чеклашга тўғри келиши табиий. Демак, муаммо давлатнинг мулкый муомалага аралашувига йўл қўйиш ёки уни истисно этишда, тақиқлашда эмас, балки бундай аралашувни чеклаш учун қонунда унинг доираларини ва шакллларини аниқ-равшан белгилаб қўйишда намоён бўлади.

Ўзбекистонда хусусий ҳуқуқнинг вужудга келиши ва ривожланиш тарихи фуқаролик ҳуқуқининг вужудга келиши ва ривожланиш тарихи билан узвий боғлиқдир. Айни вақтда хусусий ҳуқуқ нисбатан кенгроқ тушунчадир. Шу сабабли ҳам хусусий ҳуқуқ ўз таркибига фуқаролик ҳуқуқидан ташқари халқаро хусусий ҳуқуқ, оила ҳуқуқи, меҳнат ҳуқуқини ҳам қамраб олади. Ушбу ҳуқуқий тузилмалар йиғиндиси хусусий-ҳуқуқий оилани ташкил этади, деган қарашлар мавжуд³⁷.

Давлат бошқарувидаги муносабатлар унинг иштирокчиларининг эркинлиги ва мустақиллиги тамойиллари асосида ташкил этилиши мумкин эмас, чунки бу муносабатларнинг характери унинг қатнашчиларига марказлаштирган таъсир бўлишини ва улар муайян поғоналар бўйича бўйсуниб тартибда жойлашувини назарда тутди. Иқтисодиётда, айниқса, товарлар айирбошлаш соҳасидаги муносабатларда (яъни, бозорда) эса аксинча, унинг иштирокчиларига ташаббус ва тадбиркорлик бериш учун энг максимал даражада эркинлик яратиш зарур.

Хусусий ҳуқуқ ва оммавий ҳуқуқ ўзаро бир-бири билан боғлиқ ҳамда бир-бирига таъсир кўрсатиб туради. Бироқ, шуни таъкидлаш ўринлики, бу уларнинг бир-бирлари билан қўшилиб кетишига олиб келмайди, чунки юқорида таъкидланганидек, уларни ҳуқуқий тартибга солиш ёндашувларида туб, ўтиб бўлмас фарқлар мавжуд. Бироқ, улар ўртасидаги алоқадорлик, боғланиш ҳам доимий, барқарор характерга эга. Масалан, фуқаролик процессуал ҳуқуқи оммавий-ҳуқуқий соҳага тааллуқли бўлса ҳам, хусусий ҳуқуқий таъсирлар остида тадбиркорлар ўртасидаги низоларни кўриш жараёнида тортишувчиликни кучайтириб юборди, низоларни ҳал этишда ҳакамлик (нодавлат) шакллари кенг қўллашга йўл қўйила бошланди. Бироқ шунга қарамай, процессуал тартиб ўзига хос бўлган оммавий-ҳуқуқий хусусиятни сақлаб қолмоқда. Барча ривожланган давлатлар ҳуқуқ-тартиботларида хусусий ҳуқуқ ва оммавий ҳуқуқ ижтимоий муносабатларга ҳуқуқий таъсир этишининг икки тури сифатида, ҳуқуқий тартибга солишнинг икки мустақил, алоҳида тармоқлари сифатида мавжуд.

Хусусий (фуқаролик) ҳуқуқни чуқурроқ англаб етиш учун унинг тушунчасига, хусусиятларига эътибор беришимиз лозим. Хусусий ҳуқуқ хўжаликни бозор бўйича ташкил этишга асосланган ҳуқуқий тартибнинг ўзаги, негизидир. Тарихий тараққиётни таҳлил этиш шуни кўрсатадики, хусусий-ҳуқуқий тамойиллар, масалан, мулк дахлсизлиги, шартномалар, зарурат тақозосига кўра, у ёки бу чекловларга дучор бўлиб турган. Бундай чекловларнинг даражаси характериға қараб ҳуқуқий тизимлар турлари ва типлари фарқланади.

Шуниси диққатга сазоворки, энг қаттиққўл ва жоҳил тузумларда ҳам энг оғир ва шафқатсиз чеклов шароитларида ҳам хусусий ҳуқуқ (фуқаролик ҳуқуқи) соҳаси ҳеч қачон йўқ бўлиб кетмаган, чунки бизга маълум бўлган барча цивилизациялар товар хўжалиги ҳамда товарлар айирбошлашсиз мавжуд бўлиши мумкин эмас, бу истисно этилади. Аслини олганда, хусусий

³⁷ Гражданское право. Т.1. Под ред. А.Е.Суханова. –М.: Бек. 1998. -8 с.

ҳуқуқ қадимги Рим даврларидан буён шахснинг “қўлини ва йўлини боғловчи” ҳар қандай маҳрумликлардан озод бўлиш, эркин мулкдорлик, шартномаларда эркинлик, васият қилишда эркинлик ва шу кабиларни муқаррар равишда талаб қилувчи эркин иқтисодий ривожланиш маҳсулидир.

Бозор иқтисодиёти шаклланиши жараёнида илгари оммавий-ҳуқуқий соҳага кирган муносабатларни муайян даражада тижоратлашуви рўй беради. Масалан, ерга нисбатан мутлоқ давлат мулкчилигидан воз кечилган муайян ҳолларда ерга нисбатан хусусий мулкчилик жорий этиш мумкин бўлди, ерга нисбатан ижара ҳуқуқини гаровга қўйишга йўл қўйилди. Лекин шундай бўлса ҳам аксарият хорижий мамлакатлардан фарқли равишда Ўзбекистон Республикасида ер ҳуқуқи, табиий ресурсларга нисбатан ҳуқуқларнинг оммавий ҳуқуқ соҳасидан тўла чиқиб, хусусий ҳуқуқ соҳасига ўтиши рўй бергани йўқ. Бироқ шунга қарамай, концессия шартномалари, маҳсулот тақсимотига оид билимларни қонуний асосларга эга бўлгани ушбу соҳада ҳам хусусий ҳуқуқ ўз таъсирини ўтказа бошлаганидан дарак беради, деб айтиш мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Оила кодексида никоҳ шартномаларининг мустаҳкамлаб қўйилганлиги эр-хотинга ўз мол-мулкларининг ҳуқуқий режимларини ўзлари белгилашларига имкон беради, бу эса оилавий муносабатларда хусусий ҳуқуқий асослар ўсиб боришини кўрсатади. Оила ҳуқуқида номулкий элементлар мулкий муносабатларга нисбатан устувор аҳамиятга эга, шунингдек никоҳ-оила алоқалари ихтиёрий ва тенг ҳуқуқлилик асосига қурилади, давлатнинг оилавий ишларга энг кам даражада аралашуви тамойили амал қилади (асосан, вояга етмаган болалар, меҳнатга лаёқатсиз эр-хотин манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадларидагина давлат ҳокимият ваколатларидан фойдаланади). Фуқаролик ҳуқуқи предметида кенг доирадаги номулкий муносабатлар (шаън, кадр-қиммат, ишчанлик обрўсини кўриқлаш, маънавий зиённи ундириш, хусусий ҳаёт сирларини, хусусий дахлсизликни ҳуқуқий муҳофаза қилиш ва ҳ.к.) анъанавий равишда мавжудлигини ҳисобга олган ҳолда оила ҳуқуқининг хусусий ҳуқуқий табиати тўғрисида гапириш мумкин (ушбу ҳол барча илғор ҳуқуқ тартиботига асосланган мамлакатларда истисносиз амал қилади).

Баъзи муаллифлар ҳар ҳолда узил-кесил бўлмаса ҳам меҳнат ҳуқуқини хусусий ҳуқуқий табиатга эга, деб ҳисоблайдилар³⁸. Меҳнат қонунчилигида мустаҳкамлаб қўйилган меҳнат шартномаси тўғрисидаги қоидалар меҳнат ҳуқуқи асосида ётади ва ҳозирги босқичда бу қоидалар янада ривожлантирилди. Меҳнат шартномаси ва фуқаролик шартномаси ўртасидаги умумийликни ҳам ёдда тутиш лозим.

Айни вақтда меҳнат-ҳуқуқий муносабатларини тартибга солишнинг асосий йўналишини ҳали ҳам меҳнат-ҳуқуқий муносабатлар иштирокчилари учун кенг доирадаги махсус социал кафолатларни белгилаш ҳисобланади. Бу кафолатлар табиийки, ижтимоий оммавий-ҳуқуқий манфаатларни кўзлаб белгиланади ва оммавий-ҳуқуқий усуллар орқали таъминланади. Демак,

³⁸ Гражданское право. Т.1. Под ред. А.Е.Суханова. –М.: Бек., 1998. -9 с.

меҳнат ҳуқуқида оммавий-ҳуқуқий асослар ҳали ҳам кучли эканлигини эътироф этмоқ лозим. Айниқса, меҳнат ҳуқуқидан ажралиб чиққан ижтимоий таъминот ҳуқуқида бу ҳол яққол намоён бўлади. Бу ўринда шуни ҳам унутмаслик лозимки, қитъа, Европа ҳуқуқ тизимида, энг аввало, герман шохобчасида меҳнат ҳуқуқи хусусий-ҳуқуқий тузилма сифатида қаралади.

Халқаро хусусий ҳуқуқ ўзининг асосий юридик белгиси (предмети ва тартибга солиш услуби) бўйича ҳеч қачон ўзининг хусусий-ҳуқуқий табиатини йўқотмаган (ривожланган мамлакатлар ҳуқуқий тартиботи тараққиёти нуқтаи назаридан олганда, албатта). Бунинг устига назарий жиҳатдан олганда, у деярли доимо фуқаролик ҳуқуқининг таркибий қисми бўлган кичик тармоғи сифатида қараб келинган. Агар халқаро хусусий ҳуқуқий нормалар анъанавий равишда амалдаги Фуқаролик кодексининг 6-бўлимида мустақкам ўрин олганлигини эътиборга олсак, у ҳолда халқаро хусусий ҳуқуқнинг хусусий ҳуқуқ оиласининг аъзоси сифатидаги ўрни бўйича ҳеч қандай баҳс-мунозара бўлишига асло ўрин йўқ.

Ривожланган мамлакатлар ҳуқуқ-тартиботида юридик шахслар тўғрисидаги фуқаролик-ҳуқуқий нормалар негизида, одатда, тижорат юридик шахслари ҳуқуқий мақомини (яъни, уларнинг вужудга келиши, рўйхатдан ўтказиш тартиби, фаолиятини ташкил этиш, бошқариш, қайта ташкил этиш, тугатиш тартибини) белгиловчи нормалар корпоратив ҳуқуқ ёки «компаниялар ҳуқуқи» тушунчасида мужассамланадиган ўзига хос кичик тармоқни ифодалайди. Бугунги кунда Ўзбекистон Республикасида ҳам корпоратив ҳуқуқ фаол шаклланиш босқичида турибди. Акциядорлик жамиятлари, тўлиқ ва коммандит ширкатлар, масъулияти чекланган ва кўшимча масъулиятли жамиятлар, хусусий корхоналар, ишлаб чиқариш кооперативлари, холдинглар – ушбу тижорат тузилмаларининг ҳар бири ҳақида махсус қонун ҳужжатлари қабул қилинган. Айни вақтда корпоратив ҳуқуқ мустақил тармоқ бўлмай, у хусусий ҳуқуқ доирасида (савдо ҳуқуқи алоҳида ажралиб чиққан мамлакатларда эса унинг доирасида) мавжуд бўлишини унутмаслик лозим.

Хулоса сифатида шуни таъкидлаш ўринлики, фуқаролик ҳуқуқи хусусий ҳуқуқнинг ўзагини ташкил этади. Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқ тартиботидаги хусусий ҳуқуқ тизимида бугунги кунда фуқаролик ҳуқуқидан ташқари оила ҳуқуқи, халқаро хусусий ҳуқуқ ҳам киради, деб айтиш мумкин.

4. Ўзбекистонда фуқаролик ҳуқуқининг асосий ривожланиш босқичлари

Фуқаролик ҳуқуқи кишилар ўртасидаги кундалик ҳаётий эҳтиёжлар билан боғлиқ бўлган одатдаги, доимий, нормал мулкӣ муносабатларни, шахсий-номулкӣ муносабатларни тартибга солганлиги сабабли ҳам у бошқа ҳуқуқ тармоқларига нисбатан қадимийроқ илдизларга эга, деб айтиш мумкин. Инсоният мавжудлигининг энг қадимги даврларида фуқаролик ҳуқуқи кўпроқ одат ҳуқуқи меъёрлари кўринишида бўлганлигини тасаввур этиш қийин эмас. Ўзбекистон ҳудудида қадимдан истиқомат қилган аجدодларимиз ўртасидаги фуқаролик-ҳуқуқӣ муносабатларнинг илк босқичларини мусул-

мон ҳуқуқига қадар бўлган даврдан бошлаш мумкин. Ўша даврларда амал қилган ҳуқуқ манбалари ҳақида биз жуда ҳам кам маълумотларга эгамиз. Бироқ бизгача етиб келган тарихий манбаларга, масалан, “Авесто” китобига асосан айтиш мумкинки, мол-мулк, мажбурият ҳуқуқи, мерос масалаларини тартибга солишга қаратилган муайян манбалар мавжуд бўлган³⁹. “Авесто”да кишиларнинг ўзаро муомала ва муносабатларида лафздан қайтмаслик, қасамга содиқ бўлиш, савдо-сотиқ ишларида мажбурият ва шартномаларга қатъий амал қилиш, омонатни, яъни қарзни ўз эгасига вақтида қайтариш каби имонлилик ва диёнатлиликни инглатувчи эзгу хислатларни кўрамиз.

Ўзбекистон ҳудудида VI асрлардан то XX аср бошларига қадар фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар мусулмон ҳуқуқи меъёрлари асосида тартибга солинган. Албатта, бунда мусулмон ҳуқуқининг суннийлик оқими, ханафий мазҳаби асосий ўрин эгаллаган. Мусулмон ҳуқуқи амал қилган даврларда ҳуқуқнинг асосий манбаи Қуръони Карим ҳисобланган. Қуръони Каримда мол-мулк, мерос, васийлик ва ҳомийлик, ҳадя, хайр-эҳсон, мажбурият муносабатларида аҳдга содиқлик ва шу каби масалаларни тартибга солувчи кўрсатмалар мавжуд. Қуръони Каримда тартибга солинмаган фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар сунна, ижмо, қиёс орқали тартибга солинган⁴⁰.

Сунна – Муҳаммад пайғамбар (с.а.в.)нинг сўзлари, кўрсатмалари, хатти-ҳаракатларидир. Улар Ҳадислар ҳам дейилади. Ҳадислар Қуръондан кейинги иккинчи муқаддас манба ҳисобланади.

Ижмо – Қуръон ва Ҳадисда аниқ кўрсатма берилмаган ҳуқуқий масалаларни ҳал этишда фақиҳлар ва мужтаҳидларнинг кўрсатмаларига асосланиб ҳукм чиқариш, яъни фатво беришдир.

Қиёс – исломда шариат манбаларидан бири бўлиб, Қуръон, Сунна, Ижмода бирор ҳуқуқий масалага аниқ жавоб топилмаганида, уни шунга ўхшаш масалага таққослаш йўли билан ҳукм чиқаришдир.

Шуни фахр билан айтишимиз мумкинки, мусулмон ҳуқуқини шаклланишида ва ривожланишида буюк аждодларимиз Бурҳониддин Марғиноний, Имом ал-Бухорий, Убу Исо Муҳаммад бин Исо Термизийлар муҳим роль ўйнадилар. Улар томонидан мусулмон ҳуқуқининг муҳим манбаи Ҳадислар тўпланиб, тизимга солинди, шарҳлар тайёрланди. Айниқса, Марғинонийнинг “Ҳидоя” номли кўп томли асари асрлар давомида мусулмон ҳуқуқида асосий қўлланма сифатида хизмат қилмоқда.

Маълумки, XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб Марказий Осиё, шу жумладан, Ўзбекистон ҳудудининг катта қисми (Бухоро амирлиги, Қўқон ва Хива хонлиги) Россия империяси томонидан босиб олинди. Шу сабабли ҳам Ўзбекистон ҳудудида ерли аҳоли учун мусулмон ҳуқуқи меъёрлари билан бирга, XIX аср охирлари ва XX аср бошларидан Россия империясининг

³⁹ Бобоев Ҳ., Хасанов С. Авесто-маънавиятимиз сарчашмаси. -Тошкент: Адолат., 2001. -52 б.

⁴⁰ Мусулмон ҳуқуқи манбалари ҳақида қаранг: Бурҳониддин Ал-Марғиноний. Ҳидоя. 1 жилд. -Тошкент: Адолат. 2000.; Мухтасар. -Тошкент: Чўлпон., 1994. Ҳадислар. 1, 2, 3, 4 томлар. -Тошкент: Қомуслар нашриёти, 1991-1994.; Раҳмонкулов Ҳ.Р. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг биринчи қисмига умумий тавсиф ва шарҳлар. -Тошкент: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси нашриёт уйи., 1997. -20-36- б.

фуқаролик қонунлари қўллана бошланди. Бу қонунлар фақат ерли, туб жойли бўлмаган кишиларгагина қўлланган, деб ўйлаш нотўғри бўлур эди. Ўша вақтларда туб жой аҳолиси ҳам компаниялар, ширкатлар, заводлар, корхоналар, банклар ташкил эта бошлаган, Россия ва бошқа хорижий тижоратчилар билан фаол муносабатга киришган⁴¹. Уларнинг қимматбаҳо қоғозлар, тижорат билан боғлиқ муносабатлари бевосита Россия фуқаролик қонунлари билан тартибга солина борган. Демак, бу даврларда фуқаролик муносабатлари ўзига хос дуалистик асослар – мусулмон ҳуқуқи ва Россия империяси қонунлари билан тартибга солинган, десак бўлади.

Бундай дуалистик асослар Бухоро ва Хоразм Халқ Республикалари фуқаролик қонунларига ҳам хос бўлган. Тўғри, ушбу республикаларда ягона кодификациялашган фуқаролик қонуни бўлмаган (Хоразм Республикаси бундан мустасно. Чунки у ерда 1924 йилнинг 7 ноябрида Гражданлик кодекси қабул қилинган). Шариат, одат билан бирга, РСФСР қонунчилиги асосида ишлаб чиқилган меъёрлар ҳам амал қилган. Мулкчилик муносабатларида хусусий мулк билан бир қаторда давлат мулки, вақф мулки, турли кооперативлар мулки мавжуд бўлган. Шартномалар кўпинча оғзаки, катта суммаларда бўлса гувоҳлар иштирокида, кўчмас мулк билан боғлиқ бўлса ёзма равишда тузилган⁴².

Ўзбекистонда фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларни тартибга солишда совет даври бир текис кечмаганлиги, зиддиятли бўлганлигини қайд этмоқ керак. 1917 йилги Октябр тўнтаришидан кейинги дастлабки “ҳарбий коммунизм” давларида амалда корхоналар ўртасида пулсиз муомала – нарядлар асосида маҳсулотлар айирбошлаш, карточкалар орқали истеъмол моллари тақсимоли амалга оширилган, эркин савдо тақиқланган⁴³. Бу давр шу билан якунландики, хусусий мулкчилик ва товар-пул муносабатларига нафрат билан қараган марксистик ҳокимият янги иқтисодий сиёсат даврига ўтишга, анъанавий фуқаролик-ҳуқуқий институтларидан фойдаланишга мажбур бўлди. 1922 йил 31 октябрда ВЦИК РСФСР Гражданлик кодексини қабул қилди ва у 1923 йил 1 январдан бошлаб амалга кирди. Бу кодекс кейинчалик бошқа иттифоқдош республикаларнинг, жумладан, Ўзбекистон ССРнинг ҳам гражданлик кодексига намуна бўлди⁴⁴.

Туркистон АССР 1924 йил декабрь ойигача автоном республика сифатида РСФСР таркибида бўлганлиги сабабли, РСФСР қонунлари, жумладан, юқорида айтилган Гражданлик кодекси ҳам Туркистон ҳудудида бевосита амалда бўлди. Ўзбекистон Совет Социалистик Республикаси ташкил топгандан сўнг ЎзССР Револүцион комитети 1924 йил 27 ноябрда қарор қабул қилиб, унда ҳокимиятнинг тегишли органлари томонидан

⁴¹ Батафсил қаранг: И.Б. Закиров. Становление и развитие советского гражданского права в БНСР и ХНСР. - Тошкент: Фан., 1988. -60-65 б. Юлдашев Ж.И. Акциядорлик жамиятлари - фуқаролик ҳуқуқининг субъекти сифатида. -Тошкент: ТДЮИ, 2004. -10-15 б.

⁴²Раҳманкулов Ҳ. Возникновение и развитие гражданского законодательства Узбекской ССР.// Правоведение. 1975. №6. -66-72 б.; И.Б.Закиров. Становление и развитие советского гражданского права в БНСР и ХНСР. -Тошкент: Фан, 1988. -60-64 б.

⁴³ Гражданское право. ч.1. -М.: Юр. Издат, 1998. -31 с.

⁴⁴ Зокиров И.Б. Ўзбекистон ССРнинг гражданлик ҳуқуқи. 1-қисм. (А.А.Аъзамхўжаев ва Ф.Х.Сайфуллаевлар таҳрири остида). 2-нашр. -Тошкент: Ўқитувчи., 1988. -18 б.

Ўзбекистон ССР учун умумий қонунлар тасдиқлангунча унинг таркибига кирадиган ҳудудларда СССР Ҳукумати томонидан қабул қилинган қонунлар ва Ўзбекистон ССРнинг тегишли ҳудудларида қўлланиб келинган маҳаллий қонунлар амалда бўлиб ҳисобланиши⁴⁵ белгиланди.

ЎзССР таркибига кирган собиқ Туркистон АССР ҳудудида, сўнгра Марказий Осиё республикаларининг миллий давлат чегараланиши ўтказилиши муносабати билан ЎзССР таркибига ўтган собиқ Бухоро ва Хоразм Халқ республикалари ҳудудларида Ўзбекистон ССР Марказий Ижроия Комитетининг 1928 йил 28 январь тарихий қарорига кўра РСФСРнинг 1922 йилги Гражданлик кодекси амалда бўлиши белгиланди⁴⁶. Ушбу кодексга “ЎзССР чегарасида амалда бўлган Гражданлик кодекси” ёки “ЎзССРда амалда бўлган Гражданлик кодекси” деган ном берилди. ЎзССР Марказий Ижроия Қўмитаси ва Халқ Комиссарлари Кенгашининг 1929 йил 13 апрель қарорига мувофиқ эса ЎзССР чегарасида бўлган Гражданлик кодексига “Ўзбекистон Совет Социалистик Республикасининг Гражданлик кодекси” номи берилди⁴⁷. Ўзбекистон ҳудудида ҳам амал қила бошлаган ГКнинг матнига Ўзбекистон мустақил ўзгаришлар киритишга ҳақли эканлиги белгилаб қўйилди⁴⁸. Ўзбекистон Республикасида то XX асрнинг 60-йиллари бошларигача амал қилган фуқаролик қонунчилиги ўз даври зиддиятларини мазмунида акс эттиради. Амалда фуқароларнинг ўз фуқаролик ҳуқуқларини амалга ошириш имкониятлари чегараланган, хусусий мулк, тадбиркорлик тақиқланган, ҳуқуқ меъёрларида мафкуравий ақидалар устувор ўринни эгаллаган эди. Деярли барча мол-мулк давлат қўлида тўпланган, кучли маъмурий-буйруқбозлик тизими, ҳарбийлаштирилган тартиб-интизом фуқаролик қонунлари таъсирини амалда заифлаштирган эди.

Ўтган аср 50-йиллари ўрталарида СССР Гражданлик кодекси лойиҳаси ишлаб чиқилди. Бу ҳолат Иттифокдаги республикаларнинг номига бўлса ҳам, давлат суверенитети мавжудлигини амалда йўққа чиқариб, ягона қонунни жорий этишга олиб келиши мумкин эди. Бироқ 1957 йилда СССР Конституциясига киритилган ўзгаришлар, яъни “илиқлик” (оттепель) даври бу ғояни амалга оширишга тўсиқ бўлди.

1956-1964 йилларда фуқаролик қонунчилигини кодификациялаш бўйича цивилист олимлар ўртасида жуда катта баҳс-мунозаралар бўлиб ўтди. 1961 йилда ССР Иттифоқи ва иттифокдош республикалар Гражданлик қонунчилиги асосларининг қабул қилиниши бу баҳсларга чек қўймади. Бу баҳслар остида давлатга тегишли корхоналаргина иқтисодиётда яқка ҳукмронлик қилган шарт-шароитларда улар ўртасидаги муносабатларни фуқаролик қонунчилиги билан эмас, балки хўжалик ҳуқуқи билан тартибга солиш, ишлаб чиқариш ва айирбошладдаги бўйсунуш (вертикал) ва шартномали (горизонтал) муносабатларни муайян маъмурий-буйруқбозлик

⁴⁵ Ўзбекистон ССР Қонунлари тўплами. –Тошкент: 1925. 1-сон. 2-модда.

⁴⁶ Зокиров И.Б. Ўзбекистон ССРнинг гражданлик ҳуқуқи. 1-қисм. (А.А.Аъзамхўжаев ва Ф.Х.Сайфуллаевлар таҳрири остида). 2-нашр. –Тошкент: Ўқитувчи, 1988. -18 б., Зокиров И.Б. Становление и развитие советского гражданского права в БНСР и ХНСР. –Ташкент: Фан, 1988.

⁴⁷ Зокиров И.Б. Ўзбекистон ССРнинг Гражданлик ҳуқуқи. 2-нашр. –Тошкент: Ўқитувчи, 1988. -280 б.

⁴⁸ Гражданское право. ч.1. -М.: Юр. Издат, 1998. -49 с.

усули билан тартибга солиш ёки фуқаролик қонунчилигини бу муносабатларни тартибга солувчи ҳуқуқ соҳасидаги мавқеини сақлаб қолиш ҳақидаги қарашлар ётар эди.

ССР Иттифоқи ва иттифокдош республикалар Гражданлик қонунчилиги Асослари асосида ишлаб чиқилган ва 1963 йил 23 мартда қабул қилинган Ўзбекистон ССРнинг Гражданлик кодекси 8 бўлим, 622 моддадан иборат бўлган. Унинг мазмунича коммунистик мафкура ақидалари сингдирилган бўлиб, бу унинг давлат мулкининг имтиёзли ҳуқуқий ҳолатидан, фуқароларнинг мулк ҳуқуқи чекланганлиги, жисмоний шахсларнинг тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш имкониятлари назарда тутилмаганлиги, жуда кўп масалаларни тартибга солиш маҳкамавий ҳужжатлар ихтиёрига бериб қўйилганлиги ва шу каби ҳолатларда ўз аксини топган.

Ўзбекистон Республикаси Давлат мустақиллигига эришган, мамлакатимизда бозор муносабатларини қарор топтириш, ҳуқуқий демократик давлатни шакллантириш бош мақсад сифатида белгилаб олинди. Амалдаги ГК эса бу вазифаларни бажара олмас эди.

Шу сабабли ҳам ўша даврдан бошлаб фуқаролик қонунчилиги ривожда янги босқич бошланди. Бу босқичнинг характерли хусусияти шундаки, бунда ГКнинг иқтисодиёт соҳасини тартибга солувчи меъёрлари амалда қўлланмай қўйилди. Уларнинг ўрнига “Мулкчилик тўғрисида”ги, “Тадбиркорлик тўғрисида”ги, “Хўжалик жамиятлари ва ширкатлари тўғрисида”ги, “Кооперация тўғрисида”ги, “Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида”ги янги қабул қилинган қонунлар ишлай бошлади. Ушбу қонунларда хусусий мулк, тадбиркорлик ўзининг ҳуқуқий асосларига эга бўлди, жамоат бирлашмалари, турли тадбиркорлик тузилмалари ташкил этишга ва фаолият юритишига кенг йўл очилди ҳамда уларни амалга ошириш кафолатлари белгилаб қўйилди. План-режанинг иқтисодиётда шартномаларга нисбатан устунлиги бекор қилинди. Юқорида санаб ўтилган қонунлар ўтиш даврида фуқаролик қонунчилигининг ўзагини ташкил этди, деб айтиш мумкин. Айни вақтда эски ГКнинг айрим меъёрлари бозор муносабатлари тизимини шакллантиришга тўсқинлик қилиши мумкин эди. Бу салбий таъсирни бартараф этиш талаб этилди. 1992 йилда Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси қабул қилингандан кейин Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий назорат қўмитаси ГК 96-моддаси 2-қисмини, яъни давлат мулкини қонунсиз эгаллашларидан қайтариб олиш бўйича талабларга нисбатан даъво муддатини қўлламаслик ҳақидаги меъёрни, Республикамизда барча мулк шаклларининг тенглиги ва тенг ҳуқуқий ҳимоя қилиниши хусусидаги Конституциянинг 53-моддасига зид деб топди, шу сабабли ҳам у юридик кучга эга эмас, деб белгиланди. Айни вақтда ГКнинг биттадан ортиқ уй-жойга шахсий эгалик ҳуқуқининг бекор бўлиши ҳақидаги нормаси (ГК 121-модда), юридик шахслар ўртасидаги, ўзаро талабларга нисбатан қисқартирилган даъво муддати белгилаш ҳақидаги норма (ГК 84-модда)лар ҳам бекор бўлди.

Мамлакатимиз мустақилликка эришгандан кейин фуқаролик қонунларини тубдан қайта қуриш, бозор тизими, ҳуқуқий демократик давлат талаблари, ривожланган мамлакатлар тажрибаси асосида янгилаш вазифаси кўндаланг қўйилди. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларни тартибга солишда эски ГК ўрнига оғирлик марказини ўз зиммасига олган жорий қонунларни узвий боғлайдиган, яхлит тизимга соладиган, улар ўртасидаги мутаносибликни таъминлайдиган янги ФК ишлаб чиқиш лозим эди. Мамлакатимизда бу борадаги саъй-ҳаракатлар 1992 йил ўрталаридан бошланди. Аввалига бу жараён республикаимиз цивилист олимлари гуруҳи фаолияти доирасида кечган бўлса, кейинчалик кенг миқёсларга кўчди. МДХ давлатлари, шу жумладан, Россия, Қозоғистон, Украина, Европа мамлакатлари олимлари билан республикаимиз олимлари ҳам МДХ мамлакатлари учун ФК моделини яратишда ҳамкорлик қилишди. Бундай ҳамкорликнинг зарурати қуйидагилар билан изоҳланади:

–биринчидан, МДХ мамлакатлари, шу жумладан, Ўзбекистон бозор муносабатлари тизимини қарор топтиришни ўз пировард мақсадлари қилиб белгилашди. Бозор муносабатлари тизими ҳуқуқий асослари барча учун умумий жиҳатларга эга. Демак, ушбу умумий жиҳатларни ҳар қайси МДХ давлати якка-якка ишлаб чиққанидан кўра, биргаликда, ҳамкорликда ишлаб чиқиши мақсадга мувофиқ эди;

–иккинчидан, бундай ҳамкорликда, Европа мамлакатлари цивилист олимлари иштирокида ФК моделини яратиш ривожланган мамлакатлар фуқаролик қонунларининг энг илғор тажрибасидан фойдаланишга имкон берарди;

–учинчидан, ФКнинг ягона модели (намунавий андозаси) асосида МДХ мамлакатлари ўз фикрларини ишлаб чиқаришлари бу мамлакатлар ва ривожланган мамлакатлар фуқаролик қонунларининг бир-бирларига яқинлашувига, улар ўртасида зиддиятлар ёхуд номувофиқликларни камайитиришига, охир-оқибатда ўзига хос ягона ҳуқуқий майдон вужудга келишига кўмаклашди. Бу эса мамлакатлар ўртасидаги иқтисодий, илмий, маданий алоқаларни мустаҳкамлашга хизмат қилди.

Ўзбекистонда янги ФКни ишлаб чиқишда, энг аввало, фуқаролик қонунчилигининг таркиби тўғрисида баҳс-мунозаралар бўлиб ўтди. Бунда, асосан, Европа мамлакатларининг баъзи олимлари Ўзбекистонда ФКдан Савдо кодексини алоҳида ажратиб чиқаришни таклиф этдилар. Хусусий ҳуқуқ тизимини иккига ажратадиган дуалистик тизимда фуқаролик ҳуқуқи ва савдо ҳуқуқи алоҳида-алоҳида ҳуқуқ сифатида мавжуд бўлади ва бу қатор ривожланган мамлакатларда амал қилади (масалан, Франция Савдо кодекси (1807й.), Германия Савдо тузуқлари (1896й.), АҚШ Намунавий Савдо кодекси (1958й.)). Бироқ бу нуқтаи назар Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик қонунчилигини кодификациялаштириш жараёнида сезиларли таъсир кўрсата олмади ва рад этилди. Бунинг ўзига яраша сабаблари бор эди. Биринчидан, мамлакатимизда маъмурий-буйруқбозлик тизими оқибатларини бартараф этиш, бозор муносабатлари тизимига ўтиш босқичида бирданига фуқаролик қонунчилигини иккига бўлиш, уни қўллаш амалиётда жиддий

кийинчиликлар, англашилмовчиликларни келтириб чиқариши, цивилист олимлар гуруҳида ихтисослашув, бўлинишга олиб келиши ва бу эса фуқаролик ҳуқуқи фани ривожига салбий таъсир кўрсатиши мумкин эди. Иккинчидан эса, ҳозир бутун дунёда фуқаролик ва савдо ҳуқуқи нормаларининг яқинлашуви, унификациялаш жараёни кетаётган бир вақтда мамлакатимизда фуқаролик ҳуқуқини иккига ажратиш дунё мамлакатларидаги фуқаролик қонунлари умумий ривожланиш йўналишига номувофиқ бўлган бўлур эди.

Шуни таъкидлаш ўринлики, янги ФКни ишлаб чиқиш ва амалга киритиш билан фуқаролик ҳуқуқининг ривожланиш жараёни тўхтаб қолгани йўқ. Аксинча, бугун ўз ривожининг янги босқичига қадам қўймоқда. Бундаги асосий стратегик йўналиш бозор муносабатлари тизимини мустаҳкамлаш, фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларини амалга ошириш жараёнини эркинлаштириш, шахсий ҳуқуқларни фуқаролик-ҳуқуқий тартибга солиш ва муҳофаза қилиш даражасини юқорига кўтариш ҳисобланади.

Хулоса қилиб айтганда, Ўзбекистонда фуқаролик ҳуқуқининг ривожини қуйидаги даврлар ва босқичларга бўлиш мумкин:

1. Мусулмон ҳуқуқи даври. Бу XIX асрнинг 2-ярмигача давом этган.

2. Дуалистик давр. Бу давр XIX аср охири ва XX аср бошларини ўз ичига олади. Бу даврда фуқаролик муносабатлари мусулмон ҳуқуқи нормалари билан бирга айрим соҳаларда Россия империяси қонунлари билан ҳам тартибга солинган.

3. Совет даври. Бу давр бир неча босқичларга бўлинади. Биринчи босқич 1917-1924 йилларни ўз ичига олади. Бу даврда Туркистон, шартли равишда Бухоро ва Хоразм Республикаларида амал қилган фуқаролик нормаларининг ўзига хослигини кўрсатиш мумкин. Иккинчи босқич 1925 йилдан то 60-йиллар бошларигача бўлган вақтни ўз ичига олади. Бунда фуқаролик қонунларининг аҳамияти, айниқса, иқтисодиёт соҳасида жуда кам бўлган. Учинчи босқич ўтган асрнинг 60-йиллар бошларидан то 80-йиллар охирига қадар давом этган. Бу даврда маъмурий тизим устуворлиги шароитида фуқаролик нормалари амал қилган.

4. Ўзбекистон Республикаси мустақиллиги билан фуқаролик қонунчилиги ривожига сифат жиҳатдан янги давр бошланди. Бу даврни ҳам икки босқичга бўлиш мумкин. Биринчи босқичда – 1991 йилдан 1997 йилгача фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларни тартибга солишда асосий оғирлик маркази эски ГКга эмас, ёш, мустақил давлатнинг жорий қонунлари зиммасига тушган. Янги ФК амалга киритилгандан бошлаб эса фуқаролик қонунчилиги ривожининг янги босқичи бошланди.

САВОЛЛАР:

1. Фуқаролик ҳуқуқи тушунчаси ва унинг бозор муносабатлари шароитидаги моҳияти.
2. Ўзбекистонда фуқаролик ҳуқуқининг асосий ривожланиш босқичлари
3. Ижтимоий муносабатларни тартибга солишда фуқаролик ҳуқуқи услуги ва унинг ўзига хос хусусиятлари.

4. Фуқаролик ҳуқуқининг асосий тамойиллари.
5. Ривожланган мамлакатлар фуқаролик ҳуқуқининг умумий тавсифи.
6. Ҳозирги замонда амал қилувчи асосий фуқаролик-ҳуқуқий тизимлар.
7. Фуқаролик ҳуқуқий муносабатларни мусулмон ҳуқуқи тизимида тартибга солиши
8. Фуқаролик ҳуқуқи фани тушунчаси, предмети ва тизими

1-масала

Олий ўқув юртида тўлов-контракт асосида таҳсил оловчи талаба Зоиров мазкур институтда бўлиб ўтаётган футбол турнирида ўз курси (гурухи) шарафини ҳимоя қилаётган маҳалида қаттиқ тан жароҳати олди.

Нима деб ўйлайсиз, ушбу ўринда талаба билан Институт маъмурияти ўртасида меҳнат-ҳуқуқий муносабатлари вужудга келдими? Ёки фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар? Шундан келиб чиқиб, масалани ҳал қилинг.

2-масала

TV орқали “Касбим – фаҳрим” кўрсатувини томоша қилиб ўтирган сартарош Қобил ака кутилмаганда экранда ўзига тегишли бўлган соч турмакларини узоқроқ ҳамкасбларидан бири С. Маҳмудов томонидан “ҳе йўқ – бе йўқ”, “менинг ижод маҳсулим намуналари” дея, намойиш қилаётганлигини кўрди. У TVга, тегишли идораларга мурожат қилди. Аммо уларга мазкур турмакларни муаллифи эканлигини тасдиқловчи далилларни келтира олмади.

Ушбу ҳолат юзасидан Сизнинг фикрингиз қандай? Ушбу ҳолатда фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар вужудга келганмиди?

3-масала

Шартнома бўйича фуқаро А. ва Б. уч ойлик муддатга, муайян ҳақ эвазига 1000 евро миқдорида қарз шартномаси тузишди. Айни вақтда шартномада қарзни (ва фоизларни) бошқа валютада – АҚШ долларларида қайтариш ҳам қайд этилди (қайтариш пайтидаги курс бўйича). Қарзни қайтариш мажбурияти келганда, қарздор Б. пулни АҚШ долларларида тегишли курс бўйича кредитор А. га олиб борганда, у пулни фақат еврода олиши мумкинлигини айтди.

Бу ҳол тўғрими? Шартнома устуворлиги нима? Бу ҳолда шартнома устуворми ёки кредиторнинг талабими? Фуқаролик ҳуқуқида диспозитив ва императив норма нима?

4-масала

Тошкент шаҳар “Чорсу” бозори паттачиси Алиев Фарғона вилояти Ўзбекистон туманидан картошка олиб келиб бозорда сотмоқчи бўлган Боқиевга бу ерда унинг картошка сотиши мумкин эмаслигини, бунинг учун “Ўзбекистон” тумани ҳокимлигининг рухсатномаси кераклигини айтади. Гарчи Боқиев бу маҳсулот ўз томорқасида етиштирилганлигини айтса-да, Алиев ўз сўзида туриб олади.

Ушбу масала бўйича сизнинг фикрингиз қандай?

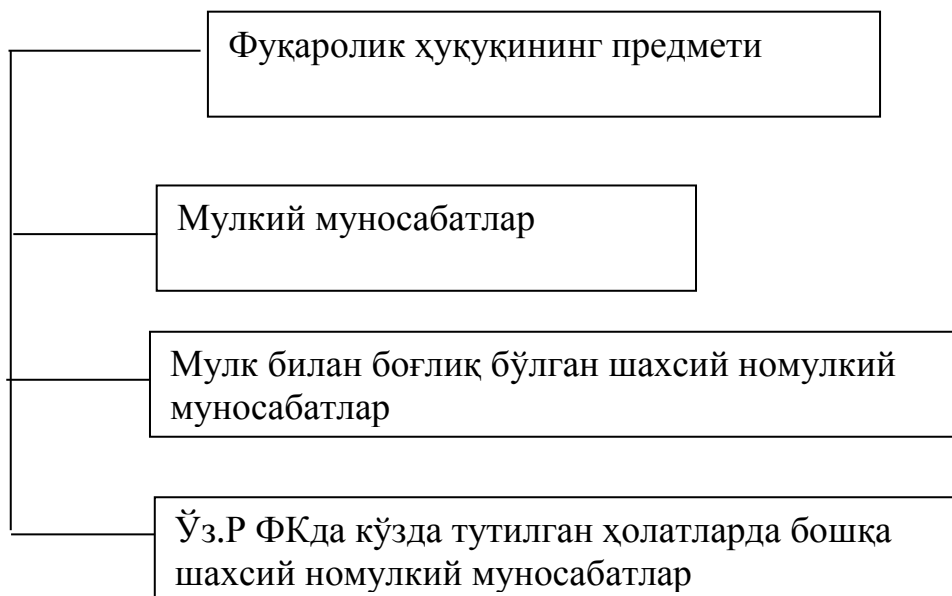
5-масала

С. Раҳимов тумани ҳокимлигига қарашли ошхоналар трести фермерлик фаолияти билан шуғулланувчи Салимовга трест билан гўшт етказиб бериш тўғрисида шартнома тузишни таклиф қилди. Салимов бундай шартнома тузаолмаслигини, чунки у худди шундай шартномани “Ҳолис” фирмаси билан тузганлигини айтади. Лекин трест маъмурияти ҳокимликка айтиб, Салимовга ижарага берилган ерни олдириб, уни фермерлик рўйхатидан ўчиртириш қудратига эга эканлиги билан кўрқитади.

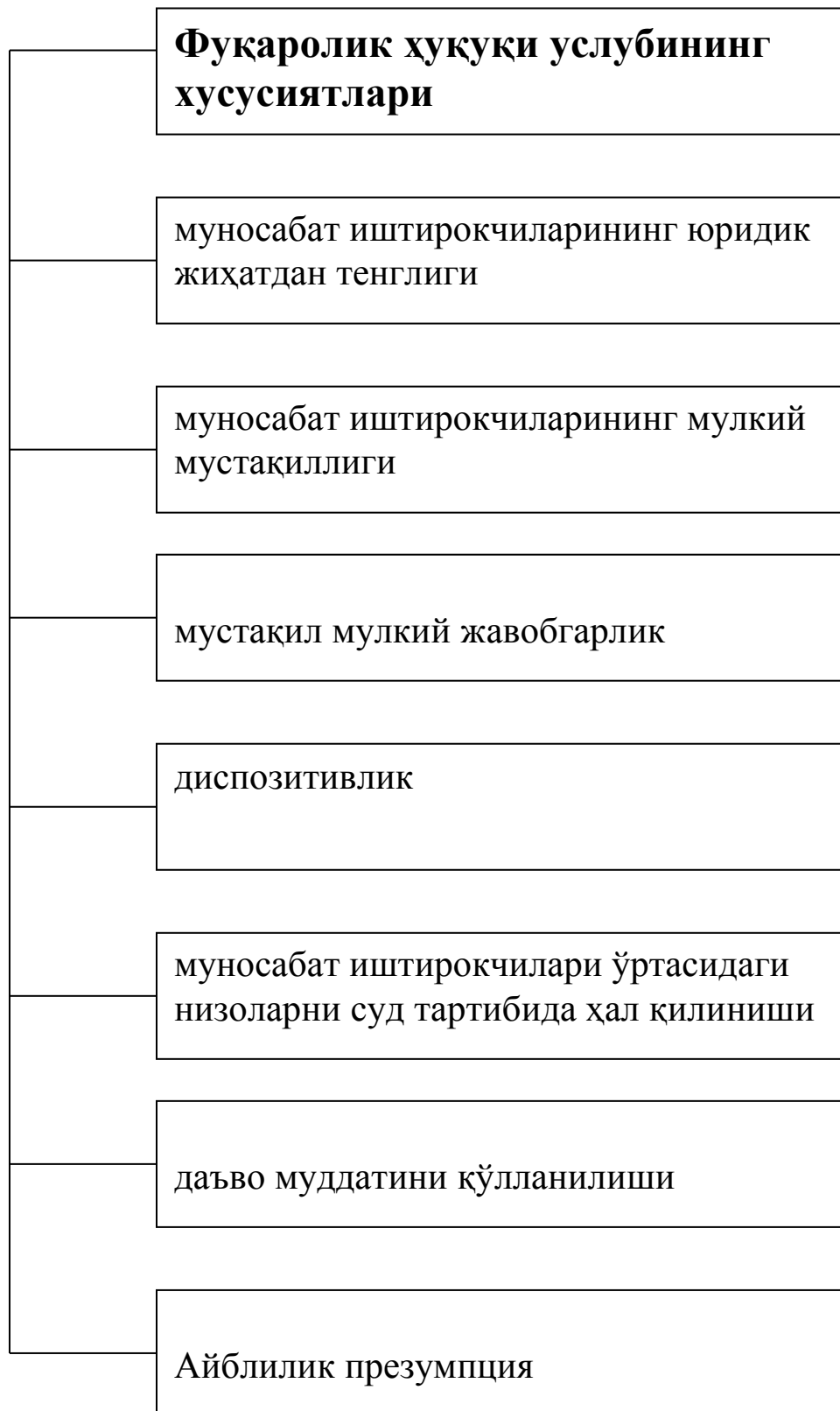
Ушбу масала бўйича сизнинг фикрингиз қандай?

ФУҚАРОЛИК ҲУҚУҚИ ТУШУНЧАСИ, ТАМОЙИЛЛАРИ ВА ТИЗИМИ

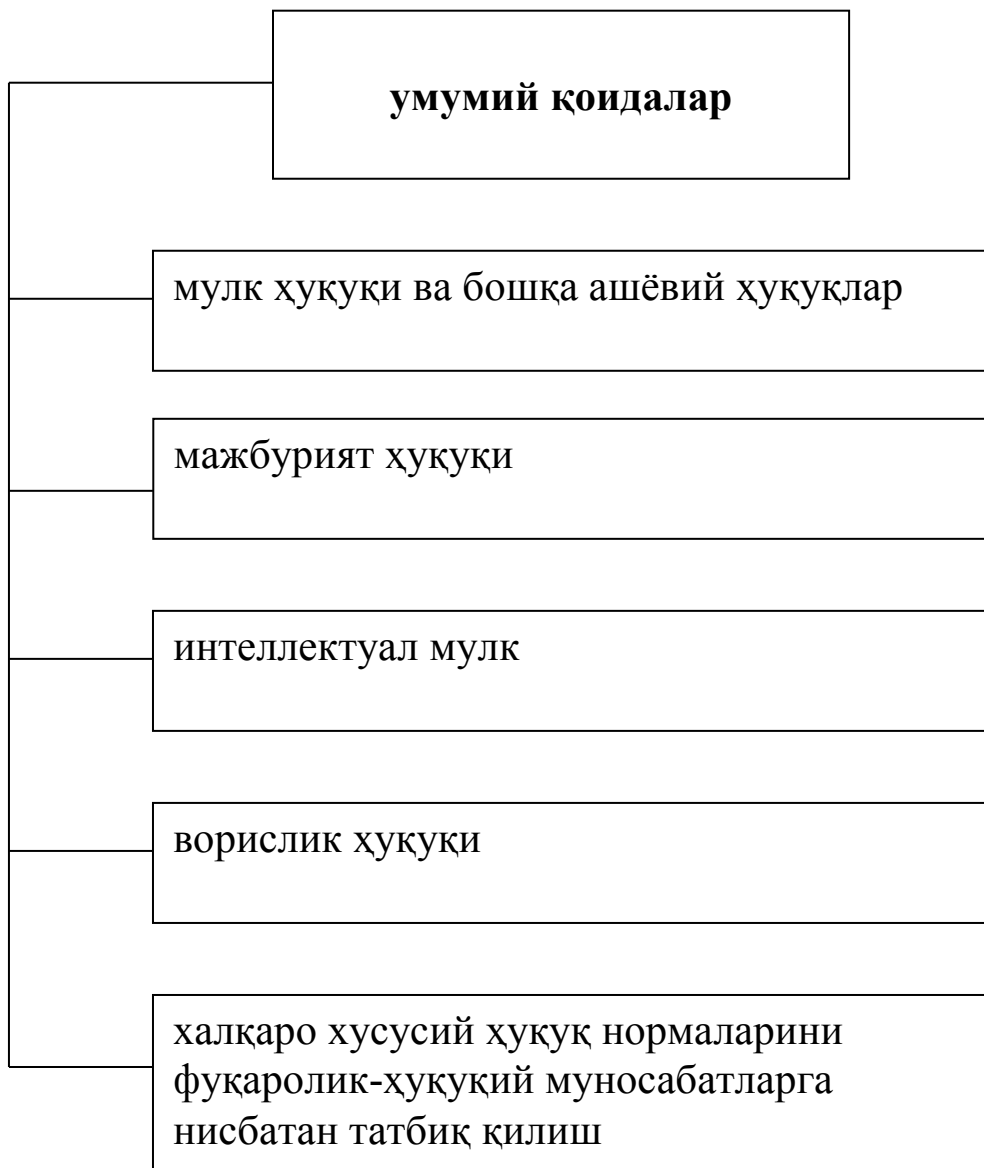
1. Фуқаролик ҳуқуқининг предмети

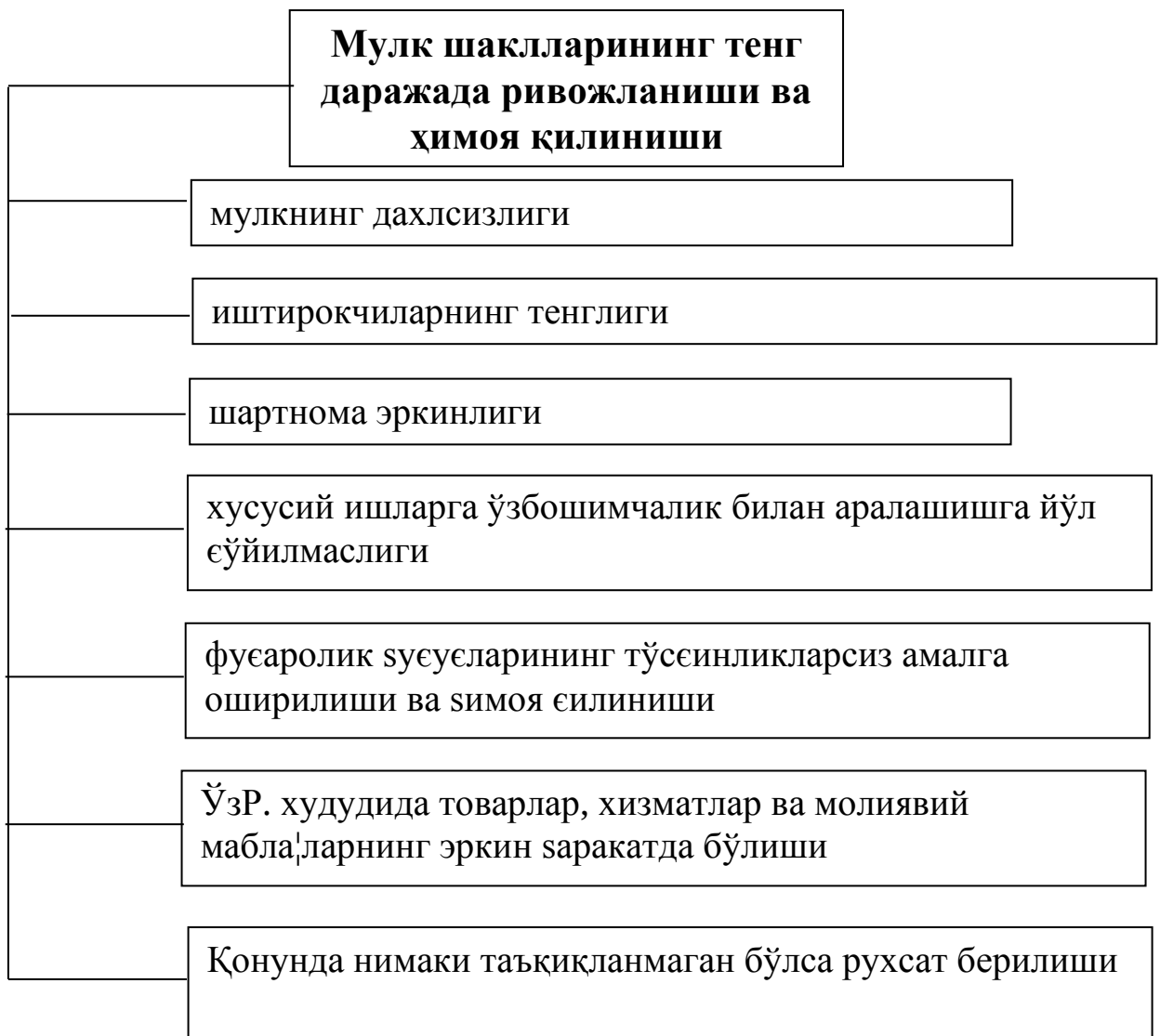
2. Фуқаролик ҳуқуқи услуби (методи)

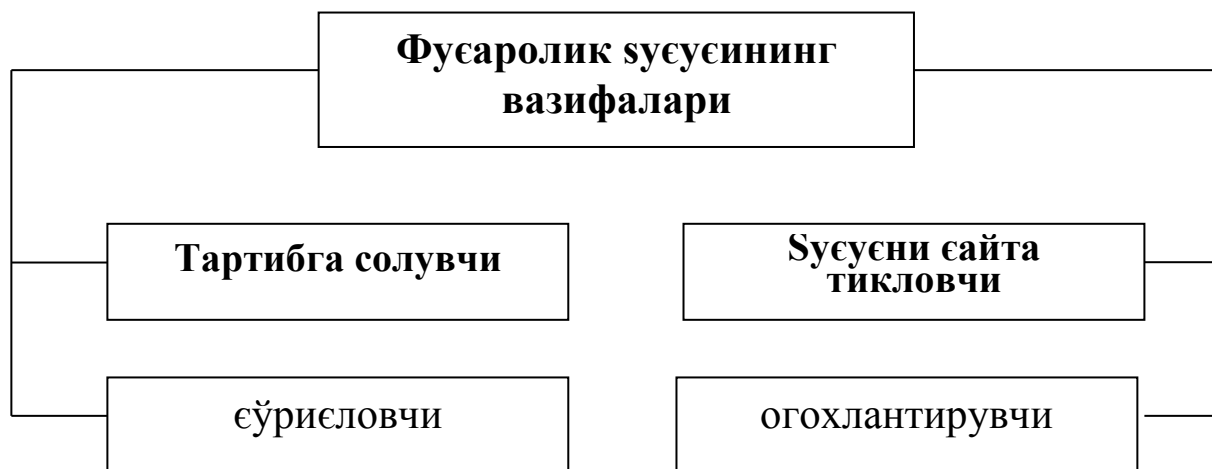
3. Фуқаролик ҳуқуқи тизими

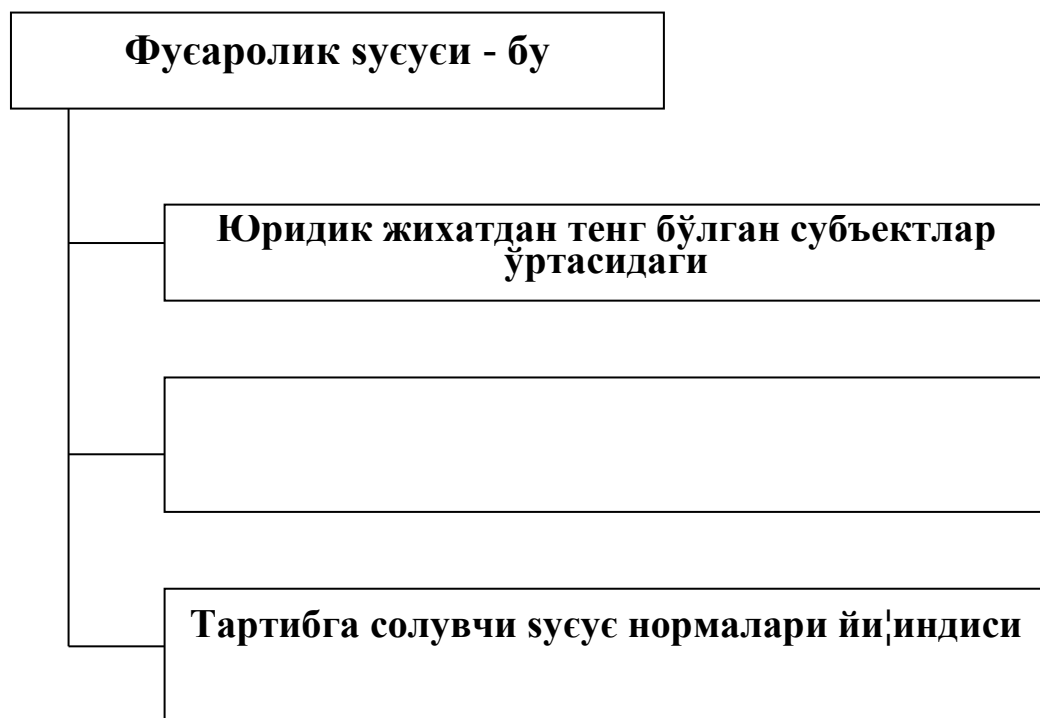
4. Фуқаролик ҳуқуқининг тамойиллари

5. Фуқаролик ҳуқуқининг вазифалари

6. Фуқаролик ҳуқуқи тушунчаси

Фойдаланиладиган асосий дарсликлар ва ўқув қўлланмалар рўйхати

Асосий дарсликлар ва ўқув қўлланмалар

1. Витрянский В.В., Брагинский М.И. Договорное право. Ч.1. -М.: Статут. 2003.
2. Витрянский В.В., Брагинский М.И. Договорное право. Ч.2. -М.: Статут. 2003.
3. Гражданское право. //Под ред. Ю.К.Толстого, А.П.Сергеева. В 3-х томах. - М.: Проспект. 2003.
4. Зокиров И., Баратов М. Мулк нима? Мулкдор ким? –Т.: ТДЮИ. 2003.
5. Зокиров И., Окюлов О., Баратов М. Фуқаролик ҳуқуқи: саволлар ва жавоблар. –Т.: ТДЮИ. 2003.
6. Зокиров И. Фуқаролик ҳуқуқи. -Т.: ТДЮИ. 2006.
7. Караходжаева Д. Методические указания к изучению курса гражданского права Республики Узбекистан (часть 1). -Т.: ТДЮИ. 2003.
8. Караходжаева Д. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик ҳуқуқининг биринчи қисми бўйича услубий қўлланма. -Т.: ТДЮИ. 2003.
9. Муаллифлар жамоаси. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг иккинчи қисмига шарҳлар. -Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси. 1998.
- 10.Муаллифлар жамоаси. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик ҳуқуқи. (II). -Т.: Адолат. 1999.
- 11.Муаллифлар жамоаси. Ўзбекистон Республикаси фуқаролик ҳуқуқининг умумий қисмидан амалий машғулотлар ўтказиш учун ўқув-услубий Қўлланма. -Т.: ТДЮИ. 2005.
- 12.Муаллифлар жамоаси.//Маъс.мух. И.Зокиров. Мулк ҳуқуқи.-Т.ТДЮИ. 2006.
- 13.Раҳмонқулов Ҳ. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг биринчи қисмига умумий тавсиф ва шарҳлар. -Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси. 1997.
- 14.Раҳмонқулов Х. Олди-сотди шартномаси. -Т.: Адолат. 2000.
- 15.Ўзбекистон Республикаси Уй-жой кодексига шарҳ. Т.: ТДЮИ, 2008.
- 16.Д.М.Караходжаева Гражданское право. Умумий қисм. Дарслик. Ташкент: Укитувчи, 2007 248 б.
- 17.Д.М.Караходжаева Проблемы права собственности юридических лиц в Республике Узбекистан. Монография. Ташкент: ТДЮИ, 2007 242 с.
18. С.Б.Бобоқулов Иқтисодий ислохотлар жараёнида ижара шартномасини такомиллаштиришнинг ҳуқуқий муаммолари. Тошкент. “Илм зиё”. 2007.
- 19.С.Б.Бобоқулов Ижара муносабатларини тарихий ривожланиш босқичлари ва бозор муносабатлари шароитида ижара шартномаси конструкцияларини табақалаштириш муаммолари Тошкент. “Илм зиё”. 2007.
- 20.М.Х.Баратов Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда давлат иштироки: назария ва амалиёт./Монография. -Т.: ТДЮИ, 2008. Адади: 500. 9,5 б.т.

21. М.Х.Баратов Давлат мулк ҳукуки./Монография. -Т.: ТДЮИ, 2008. Адади: 500. 9,7 б.т.
- 22.Н.Ф.Имомов Интеллектуал мулк ҳукуки.Ўқув-услубий кўлланма.- Тошкент, ТДЮИ.2008.-140 б.
- 23.Ўзбекистон Республикасининг Ипотека тўғрисидаги қонунига шарҳлар. - Тошкент. ТДЮИ. 2007.
24. Гражданское право (особенное часть). Учебник. –Т.: Издательство ТГЮИ, 2009. -864 стр.
- 25.М.Х. Baratov. Mulk huquqi. -Т.: TDYUI, 2009. - 336 б.
- 26.Б.Топилдиев. Мол-мулкни ишончли бошқаришни фуқаролик-ҳуқуқий тартибга солиш. Монография. . -Т.: ТДЮИ. 2009. -124 б.

Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар:

1. O`zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. -Т.: O`zbekiston, 2010. - 40 б.
2. Конституция Республика Узбекистан. -Т.: Узбекистан, 2010. - 40 б
3. Ўзбекистон Республикаси Конституциясига шарҳлар. -Т.: “Ўзбекистон”, 2008.- 496 б.
4. Ўзбекистон Республикасининг Оила кодекси. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси, 1998 йил №5-6, илова.
1. Ўзбекистон Республикасининг Уй-жой кодекси. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси, 1999. №1, 4-модда.
2. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси. –Т.: Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги, 2003. -496 б.
3. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик процессуал кодекси. –Т.: Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги, 2005. -360 б.
4. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик, Уй-жой кодексларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш ҳамда “Давлат уй-жой сиёсатининг асослари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси қонунини ўз кучини йўқотган деб топиш ҳақида Ўзбекистон Республикасининг 2007 йил 8 январдаги ЎРҚ-77-сон Қонуни. /Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. 1-2-сон, 2007 йил, январь. –Тошкент: Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги, 2007. -172 б.
5. Ўзбекистон Республикасининг Ер кодекси. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси, 1998. №5-6, 82-модда.
6. Ўзбекистон Республикасининг “Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида”ги Қонуни. 14.12.2000 йилда қабул қилинган //Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси, 2001 йил №1-2, 8-модда.
7. Ўзбекистон Республикасининг “Ижара тўғрисида”ги Қонуни. 1991 йил 19 ноябрда қабул қилинган. 1993 йил 2 сентябрда ўзгартириш ва қўшимчалар киритилган. 2000 йил 26 майда ўзгартириш ва қўшимчалар киритилган. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. 1992 йил №1, 45-м.; 1993 йил №9, 329-м. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 2000 йил.

8. Ўзбекистон Республикасининг “Мулкчилик тўғрисида”ги Қонуни.//Ўзбекистон Республикаси Олий Советининг Ведомостлари. 1990 йил, №31-33, 371-модда.
9. Ўзбекистон Республикасининг “Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида”ги Қонуни.//Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1992 йил, №1, 43-модда.
- 10.Ўзбекистон Республикасининг “Концессиялар тўғрисида”ги Қонуни. //Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1995 йил, №9, 185-модда.
- 11.Ўзбекистон Республикасининг “Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида”ги Қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси, 2000 йил №5-6, 140-модда.
- 12.Тадбиркорликка оид қонун ҳужжатлари тўплами. 1-том. –Т.: Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги, 2002. -680 б.
- 13.Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2003 йил 24 январдаги “Ўзбекистон иқтисодиётида хусусий секторнинг улуши ва аҳамиятини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 3202-сонли Фармони./Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2003 йил 1-2-сон, 4-модда.
- 14.Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Тадбиркорлик субъектларини ҳуқуқий ҳимоя қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони./Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2005 йил, 23-24-сон, 167-модда.
- 15.Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг “Фуқаролик кодексини татбиқ қилишда суд амалиётида вужудга келадиган айрим масалалар тўғрисида”ги 1999 йил 24 сентябрдаги қарори.
16. Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг “Мерос ҳуқуқига оид қонунларни қўллашнинг айрим масалалари тўғрисида”ги 2000 йил 22 декабрдаги қарори./Ўзбекистон Республикаси Олий судининг 2000 йил 22 декабрдаги Пленуми қарорлари. -Т.: 2001.

Қўшимча адабиётлар:

5. Асфандияров С. Правовая охрана объектов промышленной собственности в Республике Узбекистан.//Ж.Давлат ва ҳуқуқ. 2003. №1.-Б.22-27.
6. Асъянов Ш.М. Лизинг – особые вид договора имущественного найма./Монография/. –Т.: Эволюция и договорного права. 1997. -190 б.
7. Ашурова Н. Вояга етмаганларнинг мерос ҳуқуқи./Фуқаролик процессуал қонунчилиги ва суд ислохотлари мавзусидаги илмий-амалий анжуман материаллари тўпламида. -Т.: ТДЮИ. 2005.-Б.122-127.
8. Аҳмаджонов Б. Товарлар, хизматлар ва молиявий маблағларнинг эркин ҳаракатда бўлиш тамойили./Фуқаролик қонунчилиги ривожланиши ва долзарб муаммолари мавзусидаги халқаро илмий-амалий конференция материаллари тўпламида. –Т.: ТДЮИ. 2006. -Б.262-266.
9. Баратов М. Давлат – фуқаролик ҳуқуқининг субъекти сифатида. /Монография/. –Т.:ТДЮИ.2006. -111 б.

10. Баратов М. Давлатга нисбатан фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарликни қўллаш муаммолари.//Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Ахборотномаси. 2005. №3. -Б.29-32.
11. Баратов М. Комплекс тадбиркорлик лицензияси (франшизинг) шартномаси.//Ж.ТДЮИ илмий мақолалари тўплами. 2005. №2. -Б.67-74.
12. Баратов М. Васият бўйича ворислик муносабатларида давлатнинг иштироки.//Давлат ва ҳуқуқ. 2005. №6.-Б.11-13.
13. Баратов М. Мулк ҳуқуқининг субъекти сифатида давлатнинг мақоми.//Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Ахборотномаси. 2006. №2.-Б.41-44.
14. Баратов М. Кўчмас мулкни сотиш шартномаси.//ТДЮИ Ахборотномаси. 2006. №1. -Б.30-32.
15. Баратов М. Корхонани сотиш шартномаси.//ТДЮИ Ахборотномаси. 2006. №3. -28-31 б.
16. Баратов М. Мамлакатимиз мустақиллиги йилларида фуқаролик қонунчилигининг тараққиёти.//ТДЮИ Ахборотномаси. 2006.№4.-69-71 б.
17. Баратов М. Мулкчилик тўғрисидаги қонунчилик эволюцияси./Мустақиллик йилларида ислохотларни таъминлашда ҳуқуқшуносликнинг роли мавзусидаги илмий-амалий анжуман материалларида.-Т.: ТДЮИ.2006. -135-141 б.
18. Баратов М. Давлат шахсий-номулкӣ ҳуқуқлар субъекти бўлаоладими? //Фалсафа ва ҳуқуқ.2006.Маҳсус сон -51-52 б.
19. Баратов М. Давлат маблағлари ҳисобига яратилган интеллектуал мулк объектларининг ҳуқуқий тартибга солиниши.//Тошкент Ислон университети илмий-таҳлилий ахбороти. 2006. №3. -46-50 б.
20. Баратов М. Фуқаролик ҳуқуқи субъектлари тизимида давлатнинг тутган ўрни ва роли.//Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Ахборотномаси. 2006. №11-12. -67-69 б.
21. Бобоқулов С.Б.Лизинг шартномасини ҳуқуқий тартибга солишнинг баъзи бир муаммолари./Бозор иқтисодиёти шароитида савдо муносабатларини ҳуқуқий таъминлаш муаммолари мавзусидаги илмий-амалий конференция материаллари тўпламида. –Т.: ТДЮИ. 2004 й.-Б.78-84.
22. Бобоқулов С.Б.Кўчмас мулкни кўчиши ёхуд ижара шартномасига доир тартиб қоидалар. //Ж.Ҳаёт ва қонун. 2004.№5. -Б.55-56.
23. Бобоқулов С.Б.Тадбиркорлик субъектларига кредит бериш.//Ж.Ҳаёт ва қонун. 2006 йил. №3.-Б.44-47.
24. Бобоев Ж. Истеъмолчи ҳуқуқларини бузганлик учун фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик чоралари.//Ж.ТДЮИ илмий мақолалар тўплами. 2005. №1. – Б.65-71.
25. Бобоев Ж. Истеъмолчи ҳуқуқларини бузганлик учун белгиланадиган фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик чоралари.//Ж.ТДЮИ илмий мақолалар тўплами. 2005. №2.-Б.48-55.
26. Гулямов С.С.Правовые проблемы корпоративного управление: теория и практика./Монография/. -Т.: ТГЮИ.2004.-392 б.

27. Зокиров И.Б. Халқаро Конвенциялар ва ривожланган мамлакатлар тажрибаси – фуқаролик-савдо қонунларини такомиллаштириш манбаи сифатида./Бозор иқтисодиёти шароитида савдо муносабатларини ҳуқуқий таъминлаш муаммолари мавзусидаги илмий-амалий конференция материаллари тўпламида. –Т.: ТДЮИ. 2004.-Б.21-27.
28. Зокиров И.Б. Влияние традиционно-обычного права на законодательство Республики Узбекистан.//Ж.Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Ахборотномаси. 2004. №4.-Б.35-38.
29. Зокиров И.Б. Маънавий зарарни қоплашнинг айрим муаммолари.//Ж.ТДЮИ илмий мақолалари тўплами. 2005.№1. –Б.42-46.
30. Зокиров И.Б. Жадид мутафаккирларининг фуқаролик ҳуқуқига оид ғоялари.//Ж.ТДЮИ илмий мақолалар тўплами. 2005. №2. –Б.34-36.
31. Зокиров И.Б. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва фуқароларнинг ижтимоий-иқтисодий ҳуқуқлари. -Т.: ТДЮИ. 2005.-64 б.
32. Зокиров И.Б. Фуқаролик ҳуқуқининг асосий тамойиллари ҳақида./Фуқаролик қонунчилиги ривожланиши ва долзарб муаммолари мавзусидаги халқаро илмий-амалий конференция материаллари тўпламида. –Т.: ТДЮИ. 2006. –Б.249-253.
33. Имомов Н. Ген инженерияси билан боғлиқ муносабатларнинг фуқаролик-ҳуқуқий тартибга солиниши.//Ж.Давлат ва ҳуқуқ. 2005 йил №3.-Б.23-26.
34. Имомов Н. Фуқаролик ҳуқуқида муддатлар ва даъво муддати./Монография/. –Т.: ТДЮИ. 2005. -136 б.

Электрон ресурслар

1. <http://Allpravo.ru>
 2. <http://Internet-law.ru>
 3. <http://dissertation1.narod.ru/avtoreferats1>
 4. <http://www.library.by/data>
 5. <http://www.lawportal.ru>
- <http://www.legislature.ru>